

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (KELAM)
ANABİLİM DALI

BAKARA 256. AYET ÇERÇEVESİNDE İSLAM'DA DİN HÜRRİYETİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdurrahman ŞAHİN

Ankara- 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (KELAM)
ANABİLİM DALI

BAKARA 256. AYET ÇERÇEVESİNDE İSLAM'DA DİN HÜRRİYETİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdurrahman ŞAHİN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet AKBULUT

Ankara- 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (KELAM)
ANABİLİM DALI

BAKARA 256. AYET ÇERÇEVESİNDE İSLAM'DA DİN HÜRRİYETİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: **Prof.Dr. Ahmet AKBULUT**

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Ahmet AKBULUT

.....

Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün

.....

Prof. Dr. Recai Doğan

.....

Tez Sınav Tarihi: 27.06.2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

İSLAM'DA DİN İÇİ HÜRRİYETİN TARİHİ “ Müslümanlarda Erken Dönem Din İçi Hürriyet Alanına Bakış ”

HZ. MUHAMMED (S.A.V.) DÖNEMİ.....	15
İSLAM'DA SAVAŞ VE DİN HÜRRİYETİ İLE OLAN İLİŞKİSİ.....	29
DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE DİN HÜRRİYETİ.....	42
İSLAM'DA EMR-İ Bİ'L-MA'RUF NEHY ANI'L-MÜNKER.....	49

II. BÖLÜM

KUR'AN'DA MÜSLÜMANIN İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

A. İMANIN BİREYSELLİĞİ.....	70
B. DAVRANIŞLARIN İNANÇ DOĞRULTUSUNDA OLMASI.....	79
C. BAKARA 256. AYET VE İLGİLİ DİĞER AYETLER.....	88
KUR'AN'DA NESH PROBLEMİ.....	93
BAKARA 256. AYETİN HÜKMÜ.....	113
SONUÇ.....	122
ABSTRACT.....	124
BİBLİYOGRAFYA.....	125

ÖNSÖZ

İnsan bu dünyada diğer canlıların malik olamadığı üstün bir değere sahiptir ki o da “seçebilme kabiliyeti”ni haiz bir şekilde yaratılmış olmasıdır. Bu kabiliyetin kullanımı için de “akıl”la donatılmıştır. Kur’an, insanı en mükemmel şekilde yarattığını söylemekte, ancak hemen akabinde ise diğer mahlukatın da aşağısına düşebileceğini ifade etmektedir [Tin 95/4-5]. Elbette yaratılışımızın ayrıcalıklı olması, başı boş varlıklar olduğumuz anlamına gelmemektedir. Nimetler külfetleriyle verilmiştir. Kendini tanımakla başlayan insanlığın serüveni en nihayetinde kendisini yaratana tanımakla noktalanmaktadır. Yaratan – Yaratılan ilişkisi karşılıklı hakların varlığını da gündeme taşır ve bu haklar tek taraflı değil, çift yönlüdür. Tanrı’nın insan üzerinde ve insanın da Tanrı üzerinde haklarından söz edilebilir. Ancak burada zayıf olan yön, insanın Tanrı üzerinde haklara sahip olmasıdır.

İslam’ın son vahyi olan Kur’an, insanlar için kemale ermiş bir dinin kaynağıdır. İçerdiği ifadeler bizzat Allah’ın ifadeleri olmasına rağmen emirleri, nehiyeleri, nasihatleri vs. karşısında insanoğlu hep aklıyla tercih hakkını kullanmaya sevk edilmiştir. Kur’an’da ifade edilen “din hürriyeti”, gerçekte dünyadaki tercihsel sürecin ve sorumluluğunun ifadesidir. Kur’an-ı Kerim’deki din hürriyeti sadece farklı dinlere ait bir beyan değil, aynı zamanda Müslümanlar için de geçerli olan haklardır. Bu şu ayette açıkça

okunmaktadır: “Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır.”(Bakara 2/256)

Çalışmamızda Bakara 256. ayet çerçevesinde din hürriyetinin din içi boyutunu ele alamaya gayret ettik. Bunu da seküler bir anlayışa değil, yine vahyin kaynağına giderek semavi temellerle göstermeye çalıştık. Kur’an’ın “Din Hürriyeti” konusundaki yaklaşımı hakkında yapılan beşeri yorumların yeni bir anlayışla ele alınıp sadece Yahudilere veya Hıristiyanlara tanınan bir hak olmadığını, Müslümanlar için de geçerli olduğunu ortaya koymaya çaba harcadık.

Araştırmamızın giriş kısmında “hürriyet” kelimesinin tanımı ve kullanımlarından kısaca söz ettikten sonra din – hürriyet ilişkisini psikolojik olarak ele almaya çalıştık. Din, birey ve kişilik diyalektiğinde hür olmanın önemine vurgu yapmanın konumuz açısından önemli olduğunu düşündük. Giriş bölümünden sonra çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, din hürriyetinin başlangıcını Hz.Muhammed’in (s.a.v) uygulamaları ile başlatıp sahabe ve sonrasındaki uygulama aşamalarını almaya çalıştık. Ayrıca İslam’ın ilk döneminde savaş – hürriyet ilişkisini ve tebliğ yönteminde ön plana çıkan “Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker” konusunu Kur'an merkezli ele almaya çalıştık.

İkinci bölümde ise asıl konumuz olan Bakara 256.Ayet hakkındaki tefsir değerlendirmelerini daha çok Kur'an merkezinde hem itikadi hem de amelî ifadelerle din hürriyetine temas eden ayetlerle ele aldık. Bu

Çalışmamızın asıl gayesini ise din hürriyetinin sadece Yahudi veya Hıristiyanlara değil Müslümanlar için de uygulanması gerektiği iddiası oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, değerli ilmi katkılarından dolayı Sayın Prof.Dr.Ahmet ABULUT hocama ve diğer maddi ve manevi katkılarından dolayı aileme teşekkürü bir borç biliyorum. Kusursuz bir çalışma olduğu iddiasında değiliz, ancak din hürriyetinin din içi alanına yönelik çalışmalara bir nebze de olsa katkı sağlayıp bu alana yeni bir basamak ekleyebildiysek tezimiz amacına ulaşmış olacaktır.

Abdurrahman şAHİN

Ankara 2006

KISALTMALAR*

Age.	: Adı geçen eser
Ank.	: Ankara
b.	: bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Hz.	: Hazreti
İst.	: İstanbul
Mad.	: Maddesi
S.A.V.	: Sallahu Aleyhi ve Sellem
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme
t.y.	: Basım Tarihi yok
Vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayın Evi
y.y.	: Basım yeri yok

* Cilt numaraları Romen rakamıyla, sayfa numaraları Latin rakamlarıyla gösterilmiştir. Ayetler, sure isimleri, surelerin numaraları ve ayet numaraları kullanılarak verilmiştir. Ayet meallerinin kullanımında D.İ.B. Tercmesinden faydalanılmıştır.

GİRİŞ

Hürriyet Kavramı

İnsanın yeryüzünde başlayan binlerce yıllık geçmişine ve onca yıllık tecrübesine rağmen hürriyet kavramı bugün dahi araştırma konusudur. Aslında hürriyet için tam bir tanımın olmaması, ele aldığımız kavramın elle tutulan, gözle görülen, yani duyu organlarımızla hissedebileceğimiz bir nesne olmayıp tamamen düşünsel, duygusal, kişisel alana ait soyut bir kavram olmasından kaynaklanıyor. Yani bir yaşam hali olan hürriyetin daha çok duygusal alana ait olduğu, duyguların soyut ve kişisel tecrübeyle sınırlı olması, mantıkçıların ifadesiyle efradını cami ağıyarını mani bir tanımının yapılamamasının nedeni olduğu söylenebilir.¹

Tarih boyunca hürriyet kuramının birçok uluslar arası sözleşme metinlerinde kendine yer bulduğunu görmekteyiz. Örneğin 10 Aralık 1948 “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ve 4 Kasım 1950 “İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme” metinleri, bir çok anayasada insan hürriyetlerinin temel dayanağını oluşturmaktadır. Hür olma bakımından bütün insanların eşit doğduğu; yaşama, hürriyet ve kişi emniyetinin her ferdin hakkı olduğu; işkence yasağı; özgürlük ve güvenlik

¹ Öner, Necati; *İnsan Hürriyeti*, s.13

hakkı; adil yargılanma hakkı, düşünce ve din özgürlüğü; ifade özgürlüğü vb. hürriyet hakları büyük bir önemle bu bildirgelerde vurgulanmaktadır.²

Hürriyet kavramı Arapça'da "Hurr" kökünden gelme mastar bir kelimedir. Serbestlik, azatlık, yani köle veya esir olmama hali; özgür, bağımsız, saf vb. anlamlara gelmektedir.³ İnsanın kendi iradesine malik olması, istediği hareketi yapmada da muhayyer olması,⁴ kararlarını kendi belirlemesi ve bu süreçte başkalarının herhangi bir engellemesi veya yönlendirmesi ile karşılaşmaması, kararlarının tüm sorumluluğunu üstlenebilmesi olarak da tanımlanmıştır.⁵

Türkçe'de özgürlük kavramıyla kullanılan hürriyet, "kişinin kendi kendisini belirlemesi, denetlemesi, yönlendirmesi ve düzenlemesi durumudur. Bireyin kendisini dış baskı, etki ya da zorlamalardan bağımsız olarak, kendi arzu edilir ideallerine ve isteklerine göre yönlendirmesidir. Kişinin, başkalarının buyruk ve isteklerine göre değil de, kendi isteklerine göre davranabilmesidir. Hürriyet aynı zamanda varolan alternatif eylem tarzları arasında bir seçim yapabilme ve yapılan seçimin gereğini yerine getirebilme gücüdür."⁶ Özgürlük, bağımsız olma yani başka birinin hakimiyeti altında

² İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına ilişkin Sözleşme; Seçkin yay., s.229, 239 vd.

³ İbn Mnazur; *Lisanu'l-Arab*, c.IV,s.181-138; Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat*,s.466

⁴ Sami,Şemseddin;*Kâmus-u Türki*,s.542vd.

⁵ Demir, Öner Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*,s.283

⁶ Cevizci,Ahmet; Felsefe Sözlüğü; özgürlük mad.,s.667

olmama, yasaklarla karşılaşmayıp dilediği her şeyi yapabilme, baskı ve icbar altında olmama olarak da tanımlanmıştır.⁷

Lügatlarda hürriyet kavramının tanımlarından biri de: “her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi istencine, kendi yasına, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi, kendi istenci ile eylemde bulunabilmesi olanağı”⁸ dır.

Hürriyet kavramının Türkçe karşılığı olan özgürlüğün farklı alanlarda gerçekleştirilebildiği söylenebilir. İstenç özgürlüğü, kişisel özgürlük, düşünme özgürlüğü, törel bilinç özgürlüğü, eylem özgürlüğü ve doğal özgürlük bunlardan bazılarıdır.⁹ Din hürriyeti, fikir hürriyeti, bilgi edinme hürriyeti gibi hürriyet alanlarından da söz edilebilir.¹⁰ Konumuzla ilgili olan özgürlükler ise, istenç, düşünme, eylem ve bunlara bağlı olarak din ve fikir özgürlükleridir. İrade özgürlüğü, insanın dilemesinde, istemesinde başkası tarafından bir etki altında kalmaması durumudur. İnsanın istemesinin, insanın kendisinde olması demektir.

İrade üzerindeki hürriyetimizin her zaman itidal üzere olduğunu söylemek elbette mümkün değildir. Düşüncelerimizde bazı aşırılıkların olması onun doğasının bir parçasıdır. Böylece fikirlerimiz veya eylemlerimiz başkalarını da ilgilendirecek boyutlar kazanabilir. Bu durumlarda tutumumuz, karşımızdakini susturmak veya onun üzerinde baskı uygulamak değil; onu

⁷ Meydan Larouses,c.IX,s.257 vd.

⁸ Akarsu, Bedia; *Felsefe Terimleri Sözlüğü*,s.146

⁹ Akarsu,age,s.146-148

¹⁰ Öner, *İnsan Hürriyeti*, s.90 vd.

dinlemek, eleştirmek ve doğru olanı buluncaya kadar da buna devam etmek olmalıdır. Fikirleri eleştirmenin veya onlara saygı duymanın yerini fiziksel saldırı aldığı zaman ne inanç sistemi ne hukuk sistemi kalır, ne de toplumsal yaşam varlığını devam ettirebilir.

Kişisel özgürlük, insanın istemesinde, düşünme ve eylemlerinde başkalarının engellenmemesi durumudur. Düşünme özgürlüğü, insanın her türlü baskıdan bağımsız olarak düşünebilmesidir. Ancak bu sadece düşüncede kalan bir özgürlük değil, aynı zamanda bu düşüncenin özgür bir şekilde açıklanmasını da içermektedir.

Din ve fikir hürriyeti tamamen vicdanidir,¹¹ yani kişi istediği dini kabullenme, dininin gereklerini yaşama veya yaşamama gibi tercih haklarına sahiptir. Bu haklarını kullanmada da özgür olup sorumlulukları kendisine aittir. Bu yüzden din ve fikir hürriyetinin sorumluluğu genel anlamda bireysel çerçevede kalmaktadır.

Din hürriyetinin teolojik tanımı, değişik özgürlüklerin gerçekleşmesinde engellerin olmaması yani dinde iman etmenin veya iman gereğini yerine getirme sorumluluğunun bireye bırakılmasıdır. Kısaca bu durumu, mü'minin hayatında karar ve eylem açısından hürriyeti, Allah ile kendisi arasında olan özel bir durum şeklinde ifade edebiliriz.¹² Ancak böyle bir ortamda din hürriyetinin anlamından söz edilebilir.¹³ Zaten özgürlük, zorlama ve mecbur

¹¹ Öner, *İnsan Hürriyeti*, s.93

¹² Köse, Saffet; *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, s.16-17

¹³ Atay, Hüseyin; *İrade ve Hürriyet*, s.26

bırakmanın, ikrahın karşıtıdır.¹⁴ İkrâh; bir kimseyi istemediği ve çirkin gördüğü bir işi yapmaya mecbur tutmak demektir. Bir İslâm hukuku terimi olarak; bir kimsenin başkasındaki rızâyı kaldıran veya ehliyetini yok etmediği halde, onun seçme hürriyetini bozan, ya da şer'î yükümlülüğü kaldıran korkutma hâlini ifade eder.¹⁵ Mecelle, ikrâhı şöyle târif eder: "İkrâh; bir kimseyi korkutmak sûretiyle rızâsı olmaksızın bir iş işlemek üzere haksız yere zorlamaktır."¹⁶

Hoşgörünün olduğu yerde din hürriyeti hem kendi mensuplarına hem de diğer din mensuplarına karşı en mükemmel bir şekilde işlemektedir. Hürriyetin olduğu gibi yaşanmasını bağınazlık engellemektedir. Çünkü bağınazlıkta, bir fikre sıkı sıkıya bağlanmanın yanında bir de saldırganlık vardır. Bağınaz kişi, kendisinin iştirak etmediği fikir ve kanaatleri hoş görmez. Onları şiddet yoluyla yok etmeye hazır bir durumda bulunur. Hoşgörü, başka inanç ve kanaatlere saygılı olmak, farklı ifadelerden rahatsız olmamak halidir. İfadesi kolay olan bu halin kazanılması zordur; köklü bir eğitim ve belli bir medenilik seviyesi ister. İnsan hürriyetlerinin gerektiği gibi yaşanabilmesi ancak, o toplumun, bireylerine hoşgörüyü kazandıracak medeniyet seviyesine ulaşabilmesine bağlıdır. Belli bir medeniyet seviyesine gelmeyen toplumda, kanunlarla getirilen hürriyetler beklenen sonucu vermez.¹⁷

¹⁴ Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s.146; Özalp, Ahmet; *Şamil İslam Ansklopedisi*, "Hürriyet" Mad.

¹⁵ Metin, Abdulvahid; *İslami Kavramlar Ansiklopedisi*, İkrâh mad.

¹⁶ Berki, Ali Himmet; *Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliye)*, Mad.948

¹⁷ Öner; *İnsan Hürriyeti.*, s.118 vd.

Tarih boyunca hürriyet davasının amacı bireyi bireye kul olmaktan kurtarmak olmuştur. Yani hür insan denilince kendinin sahibi ve efendisi olan, üzerinde tahakküm ve tasallutun olmadığı insan anlaşılmıştır. Ayrıca düşünce ve eylemlerinde hür olan insan kendine, çevresine önemli maddi ve manevi kazanımlar sağlayacaktır.

Hürriyetin İnsana Kazandırdıkları

Bireysel özelliklerin farklı oluşu, dini anlayışları, düşünce ve duyguları da doğal olarak farklılaştıracaktır. Elindeki olanakları kullanmakta özgür olduğunu düşünen kişi kendisinin zincirlere vurulduğuna inanmış kişiden daha esnek ve başarılı hareket biçimi gösterir.¹⁸

Bireyin engellenen düşüncesi veya eylemi tamamen yanlış olabilir. Ancak fikirlerde, eylemlerde yanlış yapılabilir diye olduğumuz yerde saymak, herhangi bir eylem, düşünce üretmemek de yanlıştır. Bu tıpkı bir hakimin yanlış karar vermekten çekinerek olaylar karşısında suskun kalması gibi yanlış bir tutumdur. Çünkü, eğer düşünce yanlış ise onun doğru olanını ortaya çıkarma fırsatı olduğu göz ardı edilmiş ve bu imkan elden kaçırılmış olacaktır. Öyleyse düşüncede veya eylemdeki hatalar, baskı altına alınarak değil, araştırmalar sonucu doğrularıyla ispatlanıp yanlışlandığı zaman hürriyet gerçek anlamda kullanılmış olur. Böylece insana ve hürriyet hakkına gerçek manada saygı duyulmuş olur.¹⁹

¹⁸ Allport, *Birey ve Dini*, s.89

¹⁹ Mill, J.S.; *Hürriyet*,s.31

Özgürce ortaya konan fikirlerin veya eylemlerin küfür olduğu, gayri ahlaki olduğu vs. yanlış veya mesnetsiz iddialarla sahiplerini yargısız infaza sürmek dün, bugün ve gelecek için; insanlığın bilim, yaşam ve ahlak tecrübesi adına büyük bir hata olacaktır. Zira nice yanlış olduğu veya küfrün delili sayılan düşünce ve eylemler bugün muarızlarınca doğru kabul edilmekte, aksini iddia edenler ise yargılanabilmektedir.²⁰ İşte tarihin bu yönünün tekrar etmemesi, bilim ve ahlak alanında ilerleme için eleştiriye, sakin ve anlamlı dinlemeye, doğruyu araştırmaya açık kişilik ve karakterde, hürriyet haklarına saygılı bireyler yetiştirmeye ihtiyaç vardır.

Şu hususa dikkat edilmelidir ki o da; fikirleri eleştirenler, fikirleri üretip onları yaşatmaya çalışanlar kadar değerlidirler. Onların varlığı insanı endişeye sevk etmeyip onların varlığına sevinilmelidir. Zira “İnsanoğlunun zihninde tek taraflılık kaide, çok taraflılık ise istisnadır”.²¹

İnsanların düşünme ve düşündüğünü ifade edebilme hürriyetine sahip olması diğer bütün hürriyetlerin başlangıcını oluşturur. Çünkü yaşam düşüncede başlayıp davranışlarla devam etmektedir. Toplumun veya fertlerin hürriyetlere kapalı olması veya haksız sınırlılıklar getirmesi, tarafların bilinçli bir şekilde verilerini ortaya koymasına fırsat tanımaması, aslında kendisinin mutlak yanılmaz olduğu iddiasına ve bilemeyeceği doğruların varlığını inkara götürür. Hoşgörülü olup dinlemeye yanaşılacak fikir yanlış olsa bile hakikati güçlendiren bir yanı vardır ve bundan mahrum olmayı ne birey ne de toplum

²⁰ Mill; *Hürriyet*,s.45

²¹ Mill; *age*,s.88

istememez. Aslında değerlendirilmeden susturulmaya çalışılan düşünce veya eylemler daha da güçlenerek bireyleri ve toplumları etkiler. Dolayısıyla düşünce ve eylemlere tanınan ve yerli yerinde kullanılan hürriyetler insanlık için büyük imkanlar oluşturmaktadır.

İnsanları birbirlerinden ayıran en önemli özellik kişilikleridir. Kişilik, bireylerin düşünüşünü, hissedişini ve eylemlerini belirler.²² Bireyin düşünce ve karakteristiklerini belirleyen bütün psikolojik ve fiziksel sistemlerin oluşturduğu dinamik organizma kişilik denilen fenomeni meydana getirmektedir. Kişilik sabit ve statik bir şey olmayıp sürekli değiştirme gösteren ve büyüyebilme yeteneğine sahiptir. Kişiliğimizin değişik boyutları bize özgü davranış, düşünce ve duygular geliştirme olanağı sağlamaktadır. Eğer bireysel olarak davranma, düşünme ve hissetme kabiliyetimiz olmasaydı bütün insanlar benzer davranış ve düşünceler ortaya koyarlardı.²³

Bireyleşme kişilik için önemli bir alanı oluşturur. Kişiliğin denge ve bütünlüğe yönelik gelişimini ifade etmektedir. Bu bir hayata anlam katma ve olgun bir hayatla bütünleşme sürecidir. Bireyleşmenin amacı, bireyin gerçekte ne olduğu ile kendisine ve başkalarına nasıl göründüğünü ayırt edebilmesidir. Bireyleşme süreç olarak dini bir serüven olduğu gibi sonuç itibariyle de dini bir içerik taşıır. Çünkü sürecin sonunda kişi sadece kendi

²² From, Eric; *Özgürlük Korkusu*, s.250

²³ Allport, *Birey ve Dini*, s.9

özüne kavuşmakla kalmaz, kendisini toplumla bütünleştiren erdemli ve olgun bir kişiliğe de sahip olur.²⁴

Geçmişin taklidi, insan olarak sahip olduğumuz ve bizi diğer canlılardan ayıran üstün vasıflardan hiçbirini geliştirmez. Kişilik, akıl, temyiz gücü, ahlak, bilim gibi, insanı diğer mahlukattan ayıran bu özellikler ancak tercih yapılabilirdiği, hür düşünüp davranılabildiği sürece anlamlı ve geliştirici olacaktır. Bu tıpkı vücudumuzdaki bir organı kullanıp ondan istifade ettiğimizde onun gelişmesi gibi hür bir şekilde kişisel zihni yetenekler de kullanıldıkça gelişecek ve kendilerinden beklenen fonksiyonları daha verimli yerine getireceklerdir. Geçmişin aynen taklidi ise bu özelliklerimizi zayıflatan en önemli sebep olacaktır. Nasıl yaşayacağımızı, düşüneceğimizi başka insanların insafına bırakırsak akıl ve sorumluluk sahibi bir insan olmamızın da anlamı kalmayacaktır. Çünkü yaşamı daha önceden programlanmış bir insanın medeniyeti, tarihi, kültürü ve sorumluluğu da olmayacaktır. Farklılaşmış dini his, özgürlüğü harekete geçirir. Elindeki olanakları kullanmakta özgür olduğunu düşünen kişi kendisinin zincirlere vurulduğuna inanmış kişiden daha esnek ve başarılı hareket biçimi gösterir.²⁵

Düşünce ve davranış hürriyeti hakkını yerli yerince kullananlar ahlak, vicdan, zeka, tabiat vs. itibariyle enerjik, yaratıcı, üretici olurlar. Arzuları, karakter ve kişilikleri kendi tercihleri, kendi kararları neticesinde oluşup tamamen özgün bir şekilde kendilerine ait olur. Bunun da sonucunda gerekli

²⁴ Ayten, Ali; *Psikoloji ve Din*, s.53-54

²⁵ Allport, *Birey ve Dini*, s.89

bütün sorumluluğu üstlenebilecek, sorumluluklarının gereğini çekinmeden yerine getirebilecek bilinçli bir insan olurlar.

Din – Hürriyet İlişkisi

İnsan kendi hayatına dair karar verebilen, irade sahibi bir varlıktır. Yaptığı davranışlardan sorumludur. Karar verme yeteneğine sahip ve kendi yönünü belirleyebilir.²⁶ Hürriyet de, her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi istencine, kendi yasasına, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi, kendi istenci ile eylemde bulunabilme olanağıdır.²⁷ Din, hürriyet gibi bir yaşama hali olduğu için aralarında karşılıklı yakın bir ilişki vardır. Din insanın dünya görüşünü şekillendiren bir yapıya sahiptir. Dini inançların, insanın düşünce ve davranışına şekil verdiği tartışmasız bir gerçektir.

Bireyin, inancını nasıl meşrulaştırdığı değişken bir konudur ve ulaştığı kesinlik derecesi sadece kendisine özgüdür.²⁸ Bunun nedeni ise “her bireyin kendisine özel nitelikleriyle özgün bir kişiliğe sahip olması ve her bireyin kendine özgü olmasından”²⁹ kaynaklanmaktadır.

Din kelimesi Arapça ‘deyn’ kökünden gelir. Sözlükte ise, üstünlük, egemenlik, itaat, zorlamak, itaatkâr olarak kendini bir güce teslim etmek, borçlanmak; birinin emrine girmek, onun emrine amâde olmak, onun hakimiyet ve otoritesi altında boyun eğmeyi kabul etmek. Şeriat, kanun, yol,

²⁶ Ayten; *Psikoloji ve Din*, s.129

²⁷ Akarsu; *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s.146

²⁸ Allport, *Birey ve Dini*, s.158

²⁹ Allport; *age*, s.8

millet, âdet, taklit. Hesaba çekmek, ceza veya mükâfat vermek, siyaset, adet durum, gibi anlamlara gelir.³⁰

Rağıb el-İsfehani, terim olarak din'i şöyle tanıtmaktadır: "Yüce Allah'ın kullarının faydasına kendisi vasıtası ile hakka ulaşmaları için peygamberleri aracılığı ile gönderdiği teş-ri'lerdir".³¹ Din, ıstılahi olarak şöyle de tarif edilmiştir: Akıl sahiplerini kendi iradeleriyle seçtikleri, onları dünyada salaha, ahirette felaha kavuşturan Allah tarafından konulmuş kanunlardır.³² Tanımlarda dinin, inanç ve amelde fertleri tahakküm altına almayı seçim konusunda özgür bıraktığı, aklın ön plana çıktığı, sorumluluk yüklediği ve din'in kişi ile Tanrı arasında özel ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

Dinin insan kişiliğine katkı sağladığını ileri süren birçok psikolog bulunmaktadır. Örneğin Gordon Allport bu konuda şunları söylemektedir: Birçok kişinin hayatında din, korku ve kaygının semptomu olarak tecrübe edilmektedir. Esasen dinsel tecrübenin gelişmesiyle hayati tecrübenin zenginleşmesi sonucu bireyler, kişiliklerinin olgunlaşmasını sağlayabilmekte ve bu kişiliklerini koruyabilmektedirler.³³

Din ve hürriyet ilişkisi konusunda Eric From şunları söylemektedir: "Din, insanla Allah arasındaki özel bir ilişkidir. İnsanın düşüncelerinin bu konuda baskı altında tutulması özgürlüğün en açık bir şekilde kısıtlanması

³⁰ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c.XIII, s.168-170; Yazır, M.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*; c.I, s.93 vd.; K.Ece, Hüseyin; *İslami Kavramlar Ansiklopedisi*, Din Mad.; Mecidud-din el-Firuzabadi; *el-Kamusu'l-Muhit*, s.1546; Ebu'l-Hasen b. Side, *el-Muhassas*, c. XVII, s.155-156, Ebu'l-Beka, *el-Külliyat*, s.327, Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.I, s. 38; Ebu'l-A'lâ el-Mevdudi, *Kur'an'a Güre Dört Terim*, "DİN" Bahsi, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi*, Çev: N.Ahmed Asrar, c.I, s.300 vd

³¹ er-Rağıb el-İsfehani, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, Kahire, 1381/1961, s.174

³² Tahanevi, Muhammed, Keşşafu İstılahati'l-Fünün; c.I, s.503; Yazır, M.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*; c.I, s.95

³³ Allport; *Birey ve Dini*, s.18

olacaktır. Çünkü “düşüncelerimizi ifade etme özgürlüğünün, ancak kendimize ait düşünceler olduğu sürece bir anlamı vardır”.³⁴

Din ile iman arasında da farklılıklar bulunmaktadır. “ Jung, din ile imanı birbirinden ayırarak din sözcüğünün bir takım fizik ötesi ve dünya ötesi faktörlerle kurulan öznel ilişkiyi ifade ettiğini, imanın ise dünyaya ait bir inanç bildirimini olduğunu belirtir. Ona göre din, bireyin Tanrı ile ilişkisini sağlar, bireyi kurtuluş ve özgürlüğe ulaştırır.³⁵

Batılı düşünürler din konusuna sosyal ve psikolojik açıdan yaklaşırlar. Dinin insan zihninin anlamlandırıldığı bir yaşam alanı olduğu, her şeye rağmen dinde hürriyetin önemli olduğu; ön kabullerin olmadığı bir platform üzerinde din konusunun ele alındığı görülmektedir.

İslam dinin temel kaynağı olan Kur'an, insanların hür oldukları konusunu sıklıkla işlemektedir.³⁶ Ancak zaman zaman cezalardan da söz etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de cezaların amacı, insanların suç işlemelerine mani olmaya çalışmaktır.³⁷

Din ile hürriyet konusunu en güzel bir şekilde birleştiren Elmalılı M.Hamdi Yazır tefsirinde özetle bu konuda şunları kaydetmektedir: “dinin şartı akıl ve istektir. Akıl bulunmayınca dinle ilgili işler ve dinî yükümlülükler bulunamayacağı gibi, seçme hürriyeti bulunmadıkça da dinin idare ve etkisi, başka bir ifade ile dindarlık bulunamaz. Bundan dolayıdır ki, dinde ilim meselesinden başka bir de irade meselesi vardır. Gerçekten bilgili ve akıllı olmak, dindar olmak için yeterli değildir. Diğer bir ifade ile din ilâhî bir

³⁴ From; *Özgürlük Korkusu*, s.202

³⁵ Jung,C.G.; *Keşfedilmemiş Benlik*, çev.:Canan Ener Sılay, s.57 vd.; Ayten; *Psikoloji ve Din*, s.49;

³⁶ Kehf 18/29; Al-i İmran 3/20; Nahl 16/125 vb.

³⁷ “Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter...” Tahrir 66 / 8

kanun, dindarlık ise insanların emek ve çabalarının sonucudur. Bunu birbirinden ayıramayanlar ilim adına hatalara düşerler”³⁸

“Hak din zorla değil, seve seve iyilik yapan, istediğini yapmakta serbest olan insanlar yetiştiren bir terbiye nizamıdır ve bütün mutluluklarda iyiliğin yapıcısıdır. Dinin iyiliğe sevk etmesi mecburiyete ve zorlamaya dayanmıyor. O, önce serbest hareket etmeyi teşvik eder ve ona güzelce serbest hareket etmenin ölçüsünü verir. Güzel sonuç ile kötü sonucu göstererek uyandırır ve iyiliğe yönlendirmeyi bu gönül hoşluğu ile yapar. Bunun için "Dinde zorlama yoktur."³⁹ denilir. Din, insanı, güzel ahlâk ve tabiat ve yüksek fazilet sahibi olan, hayırsever, iyilik yapan, istediğini serbestçe yapan bir insan yapmak istiyor. Bu ise yalnız dinin zatında değil, insanın istediğini seçmesinde ve onunla dindar olmasında ve bunun sağladığı başarıyla doğru orantılıdır. Bu vesile ile şunu birbirinden ayırmak gerekir ki; dinin insanı yönlendirmesi başka, birini dine yönlendirmek başkadır. Kısacası din, iman ve amel konusu olarak akla ve irade hürriyetine teklif edilecek hak ve iyilik kanunlarının toplamıdır ki buna millet ve şeriat da denilir. Dindarlık da bu kanunların severek ve isteyerek tatbik edilmesidir.”⁴⁰

Hamdi Yazır’dan alıntı yaptığımız bu ifadelerde din ile hürriyetin birbirini tamamlayıcı olduğu; dini inancın sadece seçim ve hürriyetle amacına ulaşabileceği; din ile dindarlığı birbirine karıştırmamak gerektiği, çünkü dindarlığın sadece bireysel din anlayışı olduğu önemle anlatılmaktadır.

³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*;c.I,s.95

³⁹ Bakara, 2/256

⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*;c.I,s.98

İnsanı psikolojik, sosyal ve dini açıdan geliştiren hür inanç ve eylemler, dün olduğu gibi bugün de büyük önem arz etmektedir. İnsanlığın ve medeniyetin gelişmesi için din konusu dahil birçok alanda müsamahalı, anlayışlı, doğruya yönelici olmak için bize tanınan hürriyetlerimizi iyi bilmeli ve başkalarına karşı da saygı içinde olmalıyız.

Tarih boyunca insanların fiili mücadelelerine konu olan ve vazgeçilmez bir hak olarak tartışılan hürriyet, daha uzun zaman tartışmalara neden olacak gibidir.⁴¹ Bu çalışmada amacımız din içi hürriyet meselesini işlerken tarihteki veya özelde İslam Tarihindeki olayları nakletmek yerine, olayların arka planında kalan izleri ele alarak problemimizi farklı bir şekilde yorumlamak olacaktır. Muhammed İktal'in de ifadesiyle bizim görevimiz, geçmişle ilişkilerimizi koparmadan İslamiyet'i bir düşünce sistemi olarak ele almak, derinliğine yeniden incelemektir.⁴²

⁴¹ Mill; *Hürriyet*, s.1

⁴² İktal, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s.136

I. BÖLÜM

“ Müslümanlarda Erken Dönem Din İçi Hürriyet Alanına Bakış ”

A. HZ.MUHAMMED (S.A.V.) DÖNEMİ :

Hz.Muhammed, risalet görevi ile toplumdaki diğer beşeri rollerini birbirine karıştırmamış ve toplumsal yaşantıda kendisini hiçbir zaman beşer olmanın ötesinde göstermemiştir. Risalet öncesinde kendini ahlaki olarak diğer insanlardan ayırmış ve herkesçe sevilen, sayılan, değer verilen bir konuma ulaşmıştır. Hz. Muhammed'in, Mekke döneminde, ne risalet öncesi ve ne de sonrasında liderliğe geçmek, liderliği ele geçirmek gibi siyasi bir gayesi olmamıştır. Bu konuda sîret kitaplarında şu olay nakledilmektedir:

“Kureyş'in ileri gelenlerinden olan Utbe b. Rebia, Hz.Muhammed'e bazı teklifler götürüp bazılarını kabul ettirmek istiyordu. Utbe, Hz.Muhammed'e;

“Ey kardeşimin oğlu, içimizde soyunu mevkini biliyorsun. Kavmine çok büyük bir şey getirdin ve onların birliğini bozdun. Şimdi beni dinle sana bazı teklifler yapacağım, belki birini kabul edersin.

Bu davan ile zengin olmak istiyorsan, sana mal toplayalım en zenginimiz ol. Eğer başkanlık istiyorsan başımıza seni başkan yapalım, senin kararın olmadıkça bir şey yapamaz olalım. Eğer kral olmak istiyorsan seni kral yapalım. Eğer bu sana gelen, musallat olan cin ise ondan kurtulamıyorsan,

sana tabip aryalım ve seni iyileştirene kadar gereken malı sarfedelim” dedi. Hz.Muhammed bitirdin mi? diye sordu, o da evet dedi. Bunun üzerine peygamberimiz ona Fussilet suresinin ilk ayetlerini okudu. Fakat Ebu'l-Velid onun bu okumasından etkilendi ve onun ağzını kapattı veya onu dinlememeye çalıştı.⁴³

Görüldüğü üzere Hz.Muhammed, kendisine İslam davetinden vazgeçmesi karşılığında liderlik teklif edilince bunu hiç tereddütsüz reddetmiştir.

Yukarda naklettiğimiz olayda da görüldüğü gibi, Hz.Muhammed'in, iman davetinde ısrarcı olduğu söylenebilir ama zorlayıcı, baskı uygulayıcı bir yaklaşımı hiçbir zaman olmamıştır. Bu yaklaşımını İslam'a girenlerden ibadetlerini yerine getirmeyenlere karşı da sergilediğini görmekteyiz. Bu onun, konuya ilgisiz kaldığı anlamına gelmeyip bu tür davranış sergileyenlere karşı hoşnutsuzluğunu da bir şekilde belli etmiş ve o kişilere öğütlerde bulunmuştur.

Toplum içinde bir peygamber olarak dolaştığı zaman ümmeti üzerine titreyen onların daima iyiliğini isteyen, onlara karşı daima yumuşak kalpli olan bir insan olmuştur. Medine'de devletin kurulmasıyla siyasi liderlik, ordu komutanlığı gibi daha pek çok ek görevler üstlendi. Bütün bu görevleri birbirine karıştırmadan, sosyal huzuru sağlamak için çalışmıştır.

⁴³ İbn İshak, *Siret*, s.187; İbn Hişam, *Siyret* c.II, s.130; İbnu'l-Kesir; *el-Bidaye ve'n-Nihaye* c.III, s.63

1. Mekke Dönemi :

Mekke, ticari faaliyetler neticesinde birçok farklı kültürden etkilenmiş ve çok tanrılı bir yaşam benimsemişti. Ehl-i Kitap'tan olanlar sayıca az da olsalar bu şehirde yaşamaktaydı.⁴⁴

Mekke dönemi, İslam'ın doğuş ve yeşerme dönemini oluşturur. Maddi veya manevi bir çıkarın söz konusu olmadığı bu dönemde mü'minler, ibadetlerinde, İslami yaşamlarında birbirlerini zorlamamış, bireysel olarak kendilerinden istenilenleri harfiyyen yerine getirmişlerdir. Ammar b. Yasir gibi işkenceye maruz kalan sahabiler sözel olarak dilleriyle imandan döndüklerini söylemişlerdir. Onlar gerçek imana sahip olduklarından irtidat gibi görünen bu duruma Hz.Peygamber ruhsat tanımıştır. Hatta bu duruma düşerse yine aynısını yapmasını tavsiye etmiştir.⁴⁵ Bu hususu Kur'an'a da konu olmuştur: "Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse -kalbi iman ile dolu olduğu halde zorlanan başka- fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah'ın gazabı bunlaradır; onlar için büyük bir azap vardır."⁴⁶

Mekke dönemi tasdik, imanda sebatın, zulme, işkenceye, yokluk ve yoksulluğa direncin olduğu bir dönemdir. Mekke döneminde Kur'an ayetleri, mü'minleri tek tek kendi hayatları başta olmak üzere yakın çevreleriyle sorumlu tutmaktaydı :

⁴⁴ Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi*,s.40-41; Heykel, Muhammed; *Hz.Muhammed Mustafa*,s.83; Sarıçam, İbrahim; *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.44-49

⁴⁵ Tefsiri ile ilgili olarak bkz.et-Taberi,Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir; Taberi, *Camiu'l-Beyan A'n Te'vili'l-Kur'an*,c.VII,s.650; Yazır,Elmalılı Hamdi; *Hak Dini Kur'an Dili*, c.V,s.99

⁴⁶ Nahl 16 / 106.

“Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun.”⁴⁷.

“Ve de ki: Hak, Rabbinizdir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin”⁴⁸

“Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: "Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim." Ehl-i kitaba ve ümmîlere : ‘Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?’ de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.”⁴⁹

Mekke Döneminde Müslüman – Gayr-ı Müslim İlişkisi :

Hz.Muhammed’in tavrı her zaman olduğu gibi, herkese mesajı ulaştırmak olmuştur.⁵⁰ Ancak bunda kendisinin de kişisel sorumluluk sınırı vardır.⁵¹ Zaten Kur’an da, müslüman olmayanlara karşı düşmanca yaklaşımı değil, dostça ve yumuşak ilişki içinde olmayı tavsiye etmiştir:

“Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir.”⁵²

Mekke döneminde Kur'an'ın Yahudilerden yoğun olarak bahsetmediği görülmektedir. Buna Kur'an'dan örnek olarak Mekke döneminde nazil olan

⁴⁷ Tahrir 66/6

⁴⁸ Kehf 18/29

⁴⁹ Al-i İmran 3/20

⁵⁰ En'am 6/92

⁵¹ Şuara 26/214

⁵² Nahl 16/125; Ayrıca Bkz.Ahkaf 46/35; Müzzemmil 73/10

ayetlerde “Ey İsrailoğulları” diye başlayan veya doğrudan onları muhatap alan bir ifadenin olmayışını gösterebiliriz.⁵³ Ancak bazı ayetlerde kıssa şeklinde onlardan bahsedilmesi az da olsa Mekke’de bazı yahudilerin olduğunu göstermektedir. Özellikle Ukaz panayırına ticaret için geldikleri kaynaklarda geçmektedir.⁵⁴ Hz.Muhammed hayatı boyunca insanların din konusundaki özgür seçimlerine saygı duymuş zorlayıcı davranışlardan hem kendini hem de ashabını uzak tutmuştur.⁵⁵ Ayrıca Kur'an hiçbir zaman Tevrat’ı rakip olarak gören bir kitap olmamış, aksine onunla işbirliği içinde ve onun destekçisi olduğunu beyan etmiştir.⁵⁶

Müslümanların Hıristiyanlarla ilişkileri Mekke döneminde başlar. Bu dönemde diğer gruplarla olan ilişkinin aynısı, yani ikna edici, zorlama ve baskının olmadığı metot, Hıristiyanlara da yansıtılmıştır. Özellikle Hıristiyan Bizanslıların Mecusilerle olan mücadeleleri Mekke müşriklerinin, Hz.Muhammed ve arkadaşlarının yakından takip ettikleri bir durum olmuştur.⁵⁷

Müslümanlar din hususunda tek otorite olarak Kur’an’ı ve Hz.Peygamberi tanıyorlardı. Fakat Mekke’nin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısı müşriklerin elindeydi. Bu durum uzun sürmemiş, İslam davetinin Mekke yıllarında inkarcıların davranışlarında değişimler meydana gelmiştir.⁵⁸

Gerçekte onların karşı oldukları Hz.Muhammed değil, onun getirmiş olduğu

⁵³ Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, s.462

⁵⁴ Sarıçam, İbrahim; *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.221

⁵⁵ Sarıçam, age, s.148

⁵⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s.471

⁵⁷ Rum 30/3-9; Sarıçam, *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.221

⁵⁸ Fazlur Rahman, *İslam*,s.62

iman, sosyal ve ekonomik adalet, eşitlik, paylaşma gibi ahlaki prensipler olmuştur.

Yeni Dinin Davet Metodu :

Toplumun cahilliği, azgınlığı nedeniyle yeni dine ve onu tebliğ edene karşı aşırı tepkilerin oluşmasını engellemek için ilk birkaç yıl bu yeni din gizli bir davetle başladı.⁵⁹ Hz.Peygamber gerek bireylere gerekse de topluluğa hitap ederken önce Kur'an'dan birkaç ayet okuyarak sonra da bunları yorumlayarak onları nasihatlerle, müjdeler ve uyarımlarla davet etmekteydi. Hz.Muhammed hiçbir zaman baskı ve zor kullanmamış, öğüt verici, tebliğ edici, ikaz edici, müjdeci ve uyarıcı vasıflarının dışına çıkmamıştır. Bunlarda aşırı gittiği zaman vahiyle uyarılmıştır.⁶⁰ Onun metodu tutarlılık, mantıklı olma, sistemlilik, gerçekçi ve başarıya götürücü idi. Hiçbir zaman davanın akıbeti hakkında ümitsizliğe kapılmamıştır. Yumuşak ve merhametli olmayı hep ön planda tutmuştur.⁶¹

Hz.Muhammed'in tanıtmış olduğu yeni inanç sistemi, toplumun sosyolojik ve ekonomik olarak temelden yıkıp yerine yenisini koymayı değil; varolanı daha uyumlu, ahlaki hale getirmek amacını taşımaktaydı.⁶² İnanç değişiminde toplumsal hareketi temel almayan, hür iradeli bireye ve bireysel sorumluluğa ağırlık verme metodu Mekke'de ve Medine'de de daima

⁵⁹ Hicr 15/94-99; Bkz.Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s.89

⁶⁰ "İnanmıyorlar diye nerdeyse kendini mahvedeceksin. Biz dilesek onlara gökten bir mucize indiririz de ona boyun eğip kalırlar." Şuara 26/3-4

⁶¹ Sarıçam, *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.263-264

⁶² Dabaşı,Hamid; *İslam'da Otorite*, s.39

sergilenmiştir. Eğer toplumun sosyal ve ekonomik dinamiklerinde köklü ve ani değişimler tebliğin ilk unsurları olsaydı ilk vahiy ifadelerinde yeni bir siyasi düzenin kurulması anlatılırdı. Oysaki Mekke dönemi vahiyleri incelendiğinde merkezi problemin, bireylerin mesnetsiz düşüncelerine, tutarsız davranışlarına ve körleşmiş kalplerine bir saldırı yapıp onlar için yaşamın temeli olan inançlarını tamamen yeniden şekillendirmek olduğu rahatlıkla görülmektedir.⁶³

Mekke'de geçirilen on üç yıllık davet döneminde Hz.Muhammed'in etrafında az fakat sadık bir gurup oluşmuştu. On üç yıl gibi uzun bir zaman zarfında Mekkelilerin tavrında bir değişikliğin olmaması, istenilen hızda ilerleyememe ve vahyin istediği topluluğun oluşmaması yeni mekan arayışına neden olmuştur. Ancak belirttiğimiz gibi başarı ümidini hiçbir zaman yitirmemiştir. ⁶⁴ hatta başarılı olma hususundaki aşırı tavrı Kur'an'a konu olmuştur.⁶⁵ O, tüm bu çabalarını Allah'ın elçisi olarak tebliğ görevini etkili bir şekilde yerine getirmek için sarfetmiştir. Hatta Mekkeliler bu etkili çalışma karşısında ondan taviz vermesini beklemişlerdir.⁶⁶

Mekke dönemi, her türlü zorluğun bulunduğu ve mü'min olmanın hiçbir dünyevi faydasının olmadığı bir süreci içermektedir. İnananlar, gerçeği görerek, anlayarak, gönüllü olarak inanmışlardı.

⁶³ Rum 30/8-9; Yasin 36/66-73; Mü'min 40/13; Kaf 50/6-7; Tur 35-43; Necm 53/62; Bakara 2/118,170; Yunus 10/2; Ra'd 13/16; İsrâ 17/46,56-57

⁶⁴ Fazlur Rahman, *İslam*, s.62

⁶⁵ En'am 6/33-35; Kehf 18/6; Taha 20/2; Abese 80/1-12; İnşirah 94/1-3

⁶⁶ "Seni, sana vahyettiğimizden ayırıp başka bir şeyi Bize karşı uydurman için uğraşırlar. O zaman seni dost edinirler. Sana sebat vermemiş olsaydık, and olsun ki, az da olsa onlara meyledecektin. O takdirde sana, hayatın da ölümün de, kat kat azabını tattırırdık. Sonra bize karşı bir yardımcı da bulamazdın." İsrâ 17/73-75; "Onlar isterler ki, sen yumuşak davranasın da onlar da sana yumuşak davransınlar." Kalem 68/9; Yunus10/15-16

Görüldüğü gibi, Mekke dönemi din içi hürriyetini en açık yaşandığı dönemdir. Çünkü gerçek anlamda yeni dinin tasdikinde tek yöntem tebliğ ve tebyin olmuştur. Zaten işkence ve baskılar, iman ve amelde hürriyeti varlığını gerekli kılmıştı.

2. Medine Dönemi :

Hz.Muhammed'in yaşamının ikinci dönemini oluşturan Medine döneminde, hem risalet hem de siyaset işleri açısından esaslı değişimin ve yapılanmanın olduğu görülmektedir. Bu dönemde O, "esas olarak tarihi harekete geçirmeye ve onu ilahi modele göre düzenlemeye çalışan bir kimsedir"⁶⁷ diyebiliriz.

Fiziksel güç kullanım hakkının işaret ettiği siyasi liderlik, doğal olarak toplumun her bireyinin belli toplumsal kanun ve kurallar çerçevesinde Hz.Muhammed'e bağlı olmanın gereğini ortaya çıkarmıştır⁶⁸, ancak fiziksel güç kullanımının inançtaki bağlılık için de geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin sahabeden Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste Hz.Muhammed'in:"Din nasihatten ibarettir!"⁶⁹ söylediğini görmekteyiz. Öyleyse inanç konusunda o gün olduğu gibi bugün ve yarın da Mü'minler, bu nasihat çizgisinin dışına çıkmamaya özen göstermelidir. Hz.Peygamberin uygulamasında olduğu gibi itikat'ta bir problemin çıkması halinde yapılacak müdahale ikna ve teklif çizgisinde kalarak, insanları Allah

⁶⁷ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, s.27

⁶⁸ Dabaşı,Hamid; *İslam'da Otorite*, s.79

⁶⁹ Müslim, İman 95 (55); Ebu Davud, Edeb 67,(4944)

karşısında birebir sorumlu bırakmaktır. Elbette ki toplumu rahatsız eden bir ibadet, dinin kendinden değil, davranış toplum huzuru ve güvenliğini rahatsız ettiği için fiziksel engellenmeyle karşılaşacaktır. Bu da devlet olmanın ve devletin bu gücünün kullanımının meşru temellerine dayanmaktadır.

Medine’de Siyasi ve Dini Faaliyetler :

Medine’de bu bağlamda yapılanları şu ifadelerle özetlemek mümkün:⁷⁰

- Muhacir ile Ensar kardeş ilan edilerek toplumsal bir kaynaşma sağlanmıştır. Böylece kabile geleneğindeki kan kardeşliğinin yerini din kardeşliği almıştır.⁷¹

- Medine’de eskiden beri bulunan Yahudi ve Hıristiyan topluluklarla bir toplumsal uzlaşma metni imzalanmıştır.⁷²

- Bu anlaşmayla Medine artık resmen bir İslam Devleti’nin başlangıç şehri olmuş ve Hz.Muhammed de bu devletin resmi lideri olmuştur.⁷³

- Devlet olmanın gereği olarak bu anlaşma metnine hukuk maddeleri girmiş ve artık bir İlk İslam Hukuku doğmuştur. Ancak henüz Müslümanların kendi aralarındaki hukuksal uygulamalara değinilmemiş fakat bu yönde ilk işaretler oluşturulmaya başlanmıştır denebilir.⁷⁴

⁷⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s.159-184

⁷¹ İbn Hişam, *Siyeret*, c.III.,s.36; İbnu’l-Kesir; *el-Bidaye ve’n-Nihaye* c.III, s.226

⁷² İbn Kesir; *Sîre*;c.II, s.320

⁷³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s167

⁷⁴ İbnu’l-Kesir; *el-Bidaye ve’n-Nihaye* c.III, s.226; Köksal, *İslam Tarihi*, c.III,s.127-134; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s167 vd.

- Medine döneminde siyasi durum bu şekilde olgunlaşmaya başlayınca artık ekonomik ve askeri yapılanmalara geçilmiştir.⁷⁵

- Medine dönemi İslam toplumunda tek kimliğin olmadığı bir dönem olmuştur. Yani artık toplumda itikadi olarak Münafık adı verilen insanlar görülmeye başlanmıştır. Bunlara karşı takınılacak hukuksal ve dini tavır ise Hz.Muhammed'in tutumu örnek alınarak uygulanmıştır.⁷⁶

- Büyük savaşların sonucunda Medine dışındaki toplulukla yani Mekke Müşrik Devleti ile Hudeybiye'de ilk anlaşma yapılarak kendilerini diğer kabilelere hukuken de tanıtmışlardır.⁷⁷

- Medine dönemi Müslümanlar için ekonomik ve siyasi açıdan daha rahat bir yer olduğu için ibadetlerde de çeşitlilik görülmeye başlanmıştır. Hac, Ramazan orucu, zekat gibi ibadetler farz kılınmıştır.⁷⁸

- Dış devletlere mektuplar gönderilerek onlarla siyasi ilişkiler başlatılmış ve Hz.Muhammed'in vefatına yakın ve vefatından sonra Arap yarımadası dışına fetih hareketleri başlamıştır.⁷⁹

- İslam dini yirmi üç yıl süren vahiylerin ardından artık kemale ermiş tüm insanların, yaşanacak tüm zamanların itikadi, ahlaki esaslarını belirleyecek bir yapıya ermiştir. Hukuk ise zamana, mekana ve topluma göre değişebileceği için önu açık bırakılmıştır.⁸⁰

⁷⁵ İbnu'l-Kesir; *el-Bidaye ve'n-Nihaye* c.III, s.236

⁷⁶ Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi*, c.IV, s.20-22.

⁷⁷ İbn Hişam, *Siyeret*, c.IV.,s.168; Hamidullah; "Hudeybiye Antlaşması", DİA,c.XVIII,s.297-299

⁷⁸ İbn Kesir; *Sîre*;c.III, s.254

⁷⁹ Taberi, *Tarihu't-Taberi*,c.II,s.128; İbnu'l-Kesir; *el-Bidaye ve'n-Nihaye* c.IV, s.168

⁸⁰ Hamidullah;İslam Peygamberi, cII, s.722 vd.; Aydın,Hayati; *Kur'an'da Psikolojik İkna*,s.40 vd.

Hz.Muhammed'in Medine'de Risalet Görevi:

Hz.Muhammed kurmuş olduğu dini, sosyal ve siyasi düzende insanlara, ne dinlerine ve ne de dini yaşayış boyutlarına göre davranmıştır. O, insanların davranışlarının sonuçlarına göre muamelede bulunmuştur. Yani kimseye sen Münafıksın, sen Müslümansın gibi itikad ayrımı yaparak davranmamıştır. Mekke dönemindeki davet, Medine döneminde farklı sosyal ve ekonomik sebeplerden ötürü Münafık adı verilen topluluğun oluşmasına yol açmıştır. Tarih kitaplarının hiç birinde bu gruba herhangi bir inanç müdahalesinde bulunulduğu kaydedilmemektedir. Özellikle Uhud harbinde Abdullah b.Ubey b. Selul ve bir grup arkadaşının geri dönmesine Hz.Muhammed “onlara ihtiyacımız yok” diyerek tepkisini dile getirmiş ve onlara bu durumlarından dolayı herhangi bir ceza da uygulamamıştır.⁸¹ Hatta kendisine karşı büyük saygısızlık gösteren Mürebbi' b. Gayzi ve arkadaşını öldürmek isteyenlere engel olmuştur.⁸²

Mekke döneminde vahyin temel konusunu tevhid inancı oluşturmuştu. Hz.Peygamber hem Mekke ve hem de Medine döneminde tevhid inancın yerleşmesi için kullandığı tek metod tebliğ ve ikna metodu olmuştur. Vahyin isteği ve kendisine yakınlığı dolayısıyla akrabalarına önem göstererek onların iman etmelerini arzulamıştır. Ayrıca Yahudi ve Hıristiyanlarla da olan

⁸¹ İbn Hişam, *Siret*,c.IV.,s.9

⁸² İbn Hişam, *age*,c.IV.,s.11

ilişkinin artması davet çabasını arttırmıştır. Ne var ki bu aşırı arzusu, yine davetin Mekke ve Medine döneminde de vahiyle uyarılmıştır.⁸³

İmanda teklifin yapılıp, gerekli sorumluluğun bireye bırakılmasını isteyen vahiy, Hz. peygamber ve onun davetini yaymayı üstlenen nesilleri de böylece eğitmektedir. Kur'an ve dolayısıyla Allah, imanı bireyin özgür seçimiyle kabulüne veya reddine bırakmıştı. Ekonomik ve siyasi sebeplerden iman edenleri ise kendisi bizzat münafık olarak tanıtmıştır.

Medine döneminin getirmiş olduğu siyasi ve ekonomik ortam bazı irtidat olaylarının görülmesinde etkili olmuştur. Hicri 12. yılda Resulullah'ın hayatında ve İslam Tarihinde görülen ilk irtidatın Esvedu'l-Ansi olduğu bildirilmektedir. Bu şahıs Necranlılar üzerine hücum etmiş ve oradaki Müslümanlarla çarpışarak Yemen'in mülkünü eline geçirmişti. Hz. Peygamber civardaki emirlerine, valilerine onunla ya çarpışarak ya da suikastla öldürülmesi emrini verdi. Bu şahıs bir suikast sonucu öldürülmüş ve bazı rivayetlere göre ölüm gecesi Hz. Peygambere de durum haber verilmişti.⁸⁴ İrtidat olayları Hz. Peygamberin vefatını takiben ya şahıs ya da kabileler halinde olmaya başladı.

Resulullah insanların davranışlarını, üç unsurla, birey, toplum ve devlet açısından değerlendirerek sonucun suç teşkil edip etmediğine karar vermekteydi. Ortaya konan bir fiil bu üç unsurdan birine haksız zarar

⁸³ «Ey Kitap ehli! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni gereğince uygulamadıkça bir temeliniz olmaz» de. And olsun ki Rabbinden sana indirilen, Kuran, onlardan çoğunun azgınlık ve küfrünü artırır. Öyleyse kafirler için tasalanma.” Maide 5/68

⁸⁴ Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, c.II,s.309-353; el-Esved el-Ansi'nin irtidat etmesi ve öldürülmesi ile ilgili benzer rivayetler için bkz. El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s.136 vd.

veriyorsa o gerekli cezayı hak etmiş olur. Tarih, Hz.Peygamberin uygulamalarında bireyin sadece dinden çıkması ve kendi halinde yaşayan birisi olarak kalması durumunda, kimseye bir zarar vermemesi halinde ceza verilmesini kaydetmemiştir.⁸⁵

Hz.peygamber'in mürtedin durumuyla ilgili olarak "Sizden kim dininden dönerse onu öldürün"⁸⁶ rivayetleri⁸⁷, Kur'an'ın; Bakara 2/217: "... Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider. Onlar cehennemlikler ve orada devamlı kalırlar" ve Maide 5/54 : "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse Allah, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar. Bu, Allah'ın, dilediğine verdiği lütfudur. Allah'ın lütfu ve ilmi geniştir" ayetleri ile açıkça çelişmektedir. Bu yaklaşım Kur'an'ın, inancı bir irade meselesi olarak ele almasıyla da uygun görünmektedir. Mürtedin durumu hakkındaki bu sert uygulamanın İslam dinine Hıristiyanlıktan da girmiş olabileceği ifade edilmektedir.⁸⁸

Mürtedin öldürülmesi konusu, Kur'an'ın insan hakları ve özgürlüğü ile ilgili prensipleri ve vermiş olduğu mesajları yönüyle çelişkili kabul edilmiştir.

Hatta buna bağlı olarak, Kur'an'ın insana hiçbir şekilde inanç özgürlüğü

⁸⁵ Bkz.Köse,Saffet; *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*,s.100-103

⁸⁶ et-Tirmizi es-Sülemi,Muhammed b. İsa Ebu İsa; *Sünenut-Tirmizi*, c.IV,s.59; Ayrıca bkz. el-Buhari, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah; *Sahihu'l-Buhari*; c.III,s.1098 ve c.VI s.2537,2682.; Ebu Hatim el-Busti, Muhammed b. Hibban b. Ahmed; *Sahihu İbn Hibban*, c.X,s.327; Ebu Bekir el-Beyhaki, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa; *Sunenu'l-Beyhaki el-Kubra*, c.VIII,s.202; Eş-Şafii, Muhammed b. İdris Ebu Abdullah; *Musnedu eş-Şafii*, c.I,s.320

⁸⁷ Bu hadis hakkındaki görüşler ve farklı rivayetlerin genel olarak bulunduğu eser bkz. Ebu Muhammed ez-Zeylei', Abdullah b. Yusuf; *Nasbu'r-Raye*,c.III,s.456

⁸⁸ Akdemir,Salih; *Kur'an ve Laiklik*, s.43

tanımadiğı, tolerans ve hoşgörü içermediğı şekilde iddialar ileri sürülmüştür.⁸⁹ Ancak yukarıda da bahsedildiğı gibi bu hadislerle amel edilmesi durumunda Kur'an ayetleri ile açık bir çelişki durumuyla karşı karşıya kalınacaktır.⁹⁰ Öte yandan, söz konusu hadisin ve diğeri şekliyle tarihi yorumlama metodu olarak "olayların satır aralarını okumak", bizleri asıl doğru davranışa ulaştıracaktır. Çünkü suç ancak amellere, davranışlara karşılıktır. Düşünsel ve fikirsel olan inanç tercihinin suç sayılması Kur'an'ın din hürriyeti anlayışına aykırıdır.

Giriş kısmında Kişilik, hürriyet ve din ilişkisini incelemiştik. Bu bilgilerden sonra insanlar arasında kaçınılmaz olarak tarih boyunca yaşanan ve Hz.Peygamberin risaletinde önemli bir yere sahip diğeri bir olgunun, savaşın, İslam'da Hürriyetle olan boyutlarını incelemeye geçmek istiyoruz. Çünkü savaş, hürriyetin kısıtlanması veyahut elde edilmesi için kullanılan en büyük araç niteliğini devam ettirmektedir.

⁸⁹Keleş,Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*,s.204; Ayrıca İslam'da Tolerans olmadığını ileri süren görüş hakkında Bkz. Akçam, Taner, *İslam Düşünce Sempozyumu*, 'İslam ve Tolerans' sunumu,1995

⁹⁰ Ayetlere örnek olarak Nisa 4/89-91; Maide 5 / 32; Al-i İmran 3 / 90

B. İSLAM'DA SAVAŞ VE DİN HÜRRİYETİ İLE OLAN İLİŞKİSİ

İstılahtı olarak savaş, İslam'ın, müntesiplerince hürce yaşanmasına engel olanlarla veya İslam'ın insanlara ulaşmasını engelleyen güçlerle Allah'ın koyduğu sınırlar çerçevesinde can, mal, dil ve diğer vasıtalarla mücadele etmek ve bu uğurda bütün gayreti sarf etmektir.⁹¹ Kur'an'da savaş kelimesinin karşılığı olarak "kıtal" kullanılmıştır.⁹²

Savaşın cihadla ilişkisine gelince, cihad kelimesinin aslı "c-h-d" dir. Gayret etmek, ısrarlı olmak, gücünü sarf etmek, yorulmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimeden türeyen cihad kavramı ise ıstılahta Allah için çaba sarf etmek, gayret göstermek⁹³, hak dine davet etmek anlamlarına gelmektedir.⁹⁴ Aynı zamanda cihad, başta nefis ile mücadele olmak üzere, Kur'an'ın yöntemine uygun bir şekilde iyiliği tavsiye ve kötülükten alıkoymak, toplumda hayrın yayılmasına çalışmak, din hürriyetine engel olanlarla mücadele etmek gibi anlamlara da gelmektedir.⁹⁵

Savaş kavramı ve olgusunu da içine alacak kadar geniş yelpazeye sahip bir mücadele ifadesi olan cihad, insanları dine girmeye zorlamak için değil, Allah'ın dinini yeryüzünde benimsemek isteyenleri korkutacak hiçbir güç

⁹¹ Yaman, Ahmet; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.49; el-Kasani,Aleaddin; *Bedaiu's-Sanai'*,c.VII, s.97

⁹² Draz, Abdullah; *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*,s.60-61

⁹³ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.III,s.133

⁹⁴ el-Cürcani, *et-Ta'rifat*, s.107

⁹⁵ Yaman, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.58; Cihad kavramının daha geniş ve diğer anlamları için Bkz. İbn Kayyim el-Cevzi, *Zadu'l-Mead*,c.III,s.9 vd.

Allah'ın dinine davet etmekten ve bu dinin gereklerini yerine getirmekten alıkoyan hiçbir kuvvetin korkusu kalmayınca kadar çaba sarf etmektir. Cihad, bütün insanların yararına din ve vicdan hürriyeti içinde yaşanacak, hiçbir baskı ve zulmün olmadığı bir dünya için kişinin, sorumluluk sınırları içerisinde canıyla, malıyla, diliyle çaba sarf etmesidir.⁹⁶

Aslında cihad kelimesinin askerlikle pek ilişkisi yoktur. Mekki surelerde de, irşad veya barışçı bir şekilde ikna etmek için gayret sarfetme⁹⁷ yahut da ferdi mahiyette manevi bir gayret gösterme anlamlarında kullanılmıştır⁹⁸.

Hürriyet ve cihad ilişkisi hususunda Draz şunları söylemektedir: “Davetin hikmetli, ikna edici ve yumuşak bir şekilde yapılması gereklidir. Bu sahada herkesin görevi, ikraha başvurmadan, hak olarak inandığı şeyi ispat etmekten ibarettir. Davet edilen kişi davete icabet ve red hususunda tamamen hürdür; ancak onun da inananlara, inançlarını diledikleri gibi yüceltmek ve ona layık olduğu değer verme hususunda aynı hürriyeti tanıması şarttır. Bunun dışında fiillerinden ötürü herkes sadece fert olarak sorumludur.”⁹⁹

Kur'an İslam'ın mesajının genel ve evrensel oluşundan söz etmektedir.¹⁰⁰ Bir mesajın evrensel olması onun tebliğ ve neşrini gerektirir.¹⁰¹ Bu davet ve tebliğin vicdanlarca benimsenebilecek ortamlarda

⁹⁶ Yaman; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.62

⁹⁷ “Sen, inkarcılara uyma, onlara karşı olanca gücünle mücadele et” Furkan 25/52

⁹⁸ “Bizim uğurumuzda mücahede edenlere gelince elbette biz onlara yollarımızı gösteririz ve şübhesiz ki Allah iyi davrananlarla beraberdir” Ankebut 29/69

⁹⁹ Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, s.65

¹⁰⁰ Sebe 34/28; A'raf 7/158

¹⁰¹ Nahl 16/125

gerçekleştirilmesi gerekir. Bu da şiddet ve savaş ortamından çok, merhamet ve barış vasatı ile olacaktır.¹⁰²

Mekke’de Savaşa İzin Verilmeyişinin Nedeni:

Bu dönemdeki çekilen bütün işkencelere rağmen, müslümanların sayısının ve gücünün azlığından dolayı, savaş izni söz konusu değildi.¹⁰³ Ayrıca İslam davasının gönülden, isteyerek benimsenmesi için savaş konusu gündeme gelmemiştir. Yani siyasi ve toplumsal oluşumun yetersiz oluşu, davetin geleceği açısından uygun yöntem olmaması fiili mücadeleyi ileriye bırakmıştır. Bu, İslam’ın her an savaşmak için fırsat kolladığı anlamına da gelmez. Çünkü Kur'an, savaşı başlatan değil, barışçı hayatı anlatan kitaptır. Kur'an adil, özgür ve huzurlu bir toplum oluşumu istemektedir.¹⁰⁴

Müslümanlar Mekke’deki ikametleri sırasında, zulüm ve işkenceler ferdilik arzettiği müddetçe, karşılık vermemek ve yaralarına tahammül etmekle yükümlü idiler.¹⁰⁵ Ancak müşriklerin hücumları genelleşerek harp haline dönüşünce,¹⁰⁶ on seneyi aşkın bir sabır döneminden sonra, hicretin akabinde Medine’de nihayet müslümanlara savaş izni verilmiştir.¹⁰⁷ Hacc suresinin 39. ayeti, savaş hakkında nazil olan ilk ayettir,¹⁰⁸ daha sonra toplu bir

¹⁰² Al-i İmran 3/159; Fussilet 41/34

¹⁰³ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhelim el-Herrani; es-Siyasetu’ş-Şer’iyye fi Islahi’r-Rai’ ve’r-Rai’ yeti, s.159; Yaman; Ahmet; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.52

¹⁰⁴ “Onlar ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah’a varır.” Hac 22/41; Furkan 25/63-77; Nahl 16/90

¹⁰⁵ Nisa 4/70

¹⁰⁶ Bakara 2/271

¹⁰⁷ “Haksızlığa uğratılarak kendilerine savaş açılan kimselerin karşı koyup savaşmasına izin verilmiştir. Allah onlara yardım etmeğe elbette Kadir’dir.” Hacc 22/39

¹⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c.V, s.307

şekilde kendilerini savunmaları ve özellikle himayesiz bulunan mü'minlerin yardımlarına koşmaları,¹⁰⁹ din hürriyetinin açık bir şekilde orataya konması için savaşmaları istenmiştir.¹¹⁰

Mekke döneminde Kur'an mü'minlere sabrı, mağfireti, savaştan uzak durmayı, müşriklere sataşmamayı emretmişti.¹¹¹ Böylece müslümanların kendilerini kontrol altına almaları, gayretli olmaları, kendilerine karşı yapılanlara direnç göstermeleri bakımından eğitilmeleri sağlanmıştır. Yani onlar yeni inançlarını tamamen ciddiye almışlar ve bunda da büyük bir sebat göstermişlerdir. Ve bunun neticesinde ise bu insanlar Mekke'den başlayıp Medine ile devam eden İslam toplumunun ve medeniyetinin temellerini oluşturmuşlardır. Buradan da şunu anlıyoruz ki nefis ve vicdan eğitimi milletlerin ve medeniyetlerin inşası için atılması gereken ilk basamaklardır.¹¹²

İslam'da Savaşın Gayesi :

“Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın, aşırı gitmeyin; doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez. Onları bulduğunuz yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne çıkarmak, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescidi Haram'ın yanında, onlar savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşarlarsa onları öldürün. İnkâr edenlerin cezası böyledir. Vazgeçerlerse onları bağışlayın; şüphesiz Allah bağışlar ve

¹⁰⁹ Nisa 4/75

¹¹⁰ Draz; *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*,s.59-60

¹¹¹ En'am 6/108, Rum 30/60, Casiye 45/14, Kalem 68/44-45, Müzzemmil 73/10-11

¹¹² Şedid, Muhammed; *Resulullah'ın Davet ve Cihadı*,s.10-12

merhamet eder. Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.”¹¹³

Yukarıda meallerini vermiş olduğumuz ayetlerinin yorumunu, müslümanları dinlerinden döndürme tehlikesini ve düşman tarafından gelebilecek toplu saldırı riskini ortadan kaldırmak, herkes için geçerli bir din ve inanma özgürlüğü ortamı sağlamak şeklinde anlamak mümkündür. Çünkü “dinin yalnız Allah için olması” yalnız İslam dinine değil, diğer dinlere inanan ve dinlerinin gereklerini yaşayanların da baskıya maruz kalmamaları, kendilerine din seçme hürriyeti verilmesi hükmünü içermektedir. Çünkü zorlama sebebiyle dile getirilen imanın da ibadetin de hükmü ve değeri yoktur.¹¹⁴ Hiç kimse başka bir insana korku ile boyun eğmek zorunda kalmayınca kadar, onlarla savaşınız anlamına gelmektedir. Kanaatimizce “Din” teriminin burada kulluk olarak yorumlanması bu nedenle daha uygundur.¹¹⁵

Söz konusu ayetler ayrıca, müslümanlara yönelik düşmanca duygu ve hareketleri bertaraf etmek, barış için gerekli şartların meydana gelmesini sağlamak, insan hak ve hürriyetlerini garanti altına almaktan da söz etmektedir.¹¹⁶

¹¹³ Bakara 2/190-193

¹¹⁴ Edisyon çalışma, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*; c.I,s.199

¹¹⁵ Esed,Muhammed; *Kur'an Mesajı meal-tefsir*; s.56

¹¹⁶ Draz; *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*,s.54. Benzer ayetler için bkz Bakara 2/251; Enfal 8/39; Hacc 22/40

İslam akidesini ve din hürriyetini korumak için savaş, meşru müdafâ hakkının gerektirdiği bir zarurettir. Gerçekte savaşın asıl hedefi, insanları öldürmek, ganimet kazanmak, yeryüzün tahrip etmek değil; aksine zulmü ortadan kaldırmak, insanları barış içinde bir yaşama kavuşturmadır.¹¹⁷

Medine döneminde başlayan “Hz.Peygamberin savaşlarında tek amaç, tehlikeyi bertaraf etmektir. İslam, tahrip ruhuna karşı olduğu kadar tahakkum ruhuna da karşıdır.¹¹⁸ Hatta o, evrensel bir ideolojinin empoze edilmesini de istemez.¹¹⁹ Vicdanları baskı altında tutmak ve iman hürriyetini engellemek bir yana,¹²⁰ İslam bu hürriyetin gelişmesine mani olup, onu güç durumda bırakanlara, şiddetle muhalefet etmiştir.¹²¹ İşte din hürriyetine engel teşkil eden güçleri ortadan kaldırmak gibi yüce bir fikir, müslümanlar için savaş nedeni olmuştur.”¹²²

İslam’da Savaşın Sebepleri:

Hz. Peygamberin yapmış olduğu savaşlara şu etkenler temel oluşturmuştur: Düşmanlığı ve saldırıyı püskürtmek, yani meşru savunma; tebliğ ve davetin güvenliğini sağlamak, insan hakları ve din hürriyetini güvence altına almak; antlaşmaları bozanları ve hainlik yapanları cezalandırmak; barışa meyledenlerle barış yapmak; İslam topraklarını

¹¹⁷ eş-Şirbini, Muhammed Hatib; *Muğni’l-Muhtac*,c.VI,s.223; Yaman; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.55

¹¹⁸ Kasas 28/83

¹¹⁹ Yunus 10/99

¹²⁰ Bakara 2/256

¹²¹ Bakara 2/217

¹²² Draz; *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru*,s.64

yabancıların saldırılarından korumak.¹²³ Zaten ilahi kanuna uygun olmayan, haklı bir dava için yapılmayan her savaşın İslam'da yasak olduğunu Kur'an ayetleriyle yukarda açıklamıştık. Tarihe baktığımızda Hz.Peygamberin hayatında özetle, yalnızca üç savaş çeşidini görmemiz mümkündür: Savunmacı, cezalandırıcı ve önleyici.¹²⁴ O, bir zorlama olmadan veya davet özgürlüğünü ve müslümanların varlığını savunma zorunluluğu olmadan savaşa sarılmamıştır. Yapmış olduğu harplerin hepsi, ya savunma konusundaki kapsamlı İslami anlayış ile sadece savunmaya yöneliktir, ya da kesin gelmekte olan bir saldırıdan korunmak için önceden davranmaktan ibarettir.¹²⁵ Mekke'nin fethi, onun savaş amacını ortaya koyan en önemlilerinden biridir. Eğer amaç intikam almak, İslam'ı kılıçla yaymak olsaydı Mekke kanla alınır ve hiç kimse affedilmezdi.¹²⁶

Genel manada savaşın sebepleri hususunda İslam hukukçuları iki kısma ayrılmışlardır: bir kısmına göre illet, karşı tarafın İslam'a ve müslümanlara yönelik düşmanca tavırları, İslam'ı tanıtmaya ve yaşama özgürlüğünü kısıtlamalarıdır.¹²⁷ Diğer bir kısım ise, savaşın illeti düşmanlık değil; bizzat İslam'ı inkar yani küfür keyfiyetidir demektedir.¹²⁸

¹²³ Yaman; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.69; Sarıçam; *Hz.Muhammed ve Evrensel Mesajı*,s.149-150

¹²⁴ el-Hudari, Muhammed, *İslam Hukuku Tarihi*, s.73; Hamidullah; *İslam'a Giriş*,s.276; Draz; *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*,s.58

¹²⁵ Şedid; *Resulullah'ın Davet ve Cihadı*,s.145

¹²⁶ İbn Hişam, *Siret*,c.V,s.66 vd; et-Taberi; *Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk*,c.II,s.152 vd

¹²⁷ es-Serahsi; *el-Mebcut li's-Serahsi*,c.X,s.5; er-Râzi, Fahreddin; *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, c.V,s.424-426

¹²⁸ el-Cassas, *Ahkamu'l-Kur'an*, c.I,s.319 vd.; İbn Rüşd, Muhammed b. Muhammed el-Kurtubi Ebu'l-Velid; *Bidayetu'l-Müctehid*,c.I,s.278; eş-Şirbini, Muhammed Hatib; *Muğni'l-Muhtac*,c.VI,s.223

Kur'an'ın açık ifadelerinden anlaşıldığına göre, müslümanlara karşı düşmanca duygular besleyip bunu açık fiillerle ortaya koyan kafirlerle savaşılar. Yoksa kafir oldukları halde İslam'a engel olmayanlarla savaşılmaz, aksi halde bu haddi aşmak olur.¹²⁹

Hz.Peygamber, savaşa iştirak etmeyen kadın, çocuk, yaşlı, din adamı gibi insanların öldürülmesini yasaklamıştı.¹³⁰ Eğer illet küfr olsaydı istisnasız her kafirin öldürülmesi gerekirdi.¹³¹ İnsanlar işledikleri bir suçtan dolayı cezalandırılırlar. Küfür kalpte gizlidir, dolayısıyla zahire çıkıp müslümanlara ulaşan bir zarara yol açmadıkça küfür sebebiyle savaş yapılmaz.¹³² Küfrün savaş sebebi olmayacağını er-Razi tefsirinde Ankebut suresinin 46. ayetin¹³³ yorumunda beyan etmekte ve şunu kaydetmektedir: "Onlar, küfürlerine ilâveten, zâlim olmadıkları müddetçe" demektir.¹³⁴

Savaşın sınırları hakkında Kur'an bariz bir şekilde açıklamalarda bulunmaktadır. Yine gayri müslimlerle yapılan savaşın, cizye vermek suretiyle İslam'ın siyasal hakimiyetini kabul ettikleri zaman sona ereceği, Kur'an tarafından bildirilmiştir: "Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye

¹²⁹ Bakara 2/190-193, Tevbe9/36, Ankebut 29/46, Mümtehine 60/8-9

¹³⁰ eş-şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed; *Neylu'l-Evtar*, c.VIII,s.54 vd; İbn Kudame, *el-Muğni fi fikhî'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani*;c.X,s.530; el-Hatib et-Tebrizi, Muhammed b. Abdullah; *Mişkâtul-Mesabih*,c.II,s.395

¹³¹ Yaman; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.71 vd

¹³² İbn Kudame, *el-Muğni fi fikhî'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani*;c.II,s.297; Altuntaş, Halil; *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*,s.58 vd.

¹³³ "İçlerinden zulmedenleri bir yana, ehl-i kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim Tanrımız da sizin Tanrınız da birdir ve biz O'na teslim olmuşuzdur."Ankebut 29/46

¹³⁴ er-Râzi; *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*,c.XVIII,s.35-36

verinceye kadar savaşın.”¹³⁵ Eğer savaşın illeti gerçekten küfür olsaydı, onların müslümanlığı kabul etmesine kadar savaşın sürmesi gerekirdi. Ayrıca bu ayette cizyenin sadece kitap ehline indirgenebileceğine dair bir kayıt yoktur. Dolayısıyla bütün gayr-i müslimler için geçerli bir uygulama olduğu söylenebilir.¹³⁶

Bakara suresi 193. ve Enfal suresi 39.ayetlerdeki fitne¹³⁷ kavramı hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Buradaki fitnenin, şirk ve inkar değil, müslümanların baskı altında tutulması ve irtidada zorlanması olduğu kaydedilmektedir.¹³⁸ Fitne sözlükte, karşılığını almak için altını ateşe koyarak gerçek altını ortaya çıkarmak anlamına gelmektedir. Ayrıca sına, deneme, maddi ve manevi sıkıntı, üzüntü, bela ve felaketlerle imtihan edilme gibi lügavi anlamlara sahiptir.¹³⁹ Bu kelimenin Kur'an'daki kullanımına bakıldığında¹⁴⁰ şu anlamlarla karşılaşılır: imtihan,¹⁴¹ müşriklerin müslümanlara uyguladıkları inkar ve şirke döndürmeyi amaçlayan baskılar;¹⁴² dalalet, sapma ve saptırma;¹⁴³ azap, işkence, ateşe atma;¹⁴⁴ Allah'ın kullarına farklı imkanlar vererek birbirlerine karşı niyet ve tutumlarını ortaya

¹³⁵ Tevbe 9/29

¹³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.IV,s.212

¹³⁷ “Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın.”

¹³⁸ Bkz. el-Cassas; *Ahkamu'l-Kur'an*, c.I,s.324; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.14-15; c.IV,s.136; Edisyon Çalışma, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*; c.II,s.544; Yaman; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, s.75

¹³⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.XII,s.317 “f-t-n” mad.; el-Feyruz Abadi, Muhammed b. Ya'kub; el-*Kamusu'l-Muhit*; s.1575 “f-t-n” mad.

¹⁴⁰ Kelimenin kullanımlarıyla ilgi olarak bkz. Abdulkaki, Muhammed Fuad; *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfa'zi'l-Kur'an*; s.623

¹⁴¹ Bakara 2/102; Taha 20/40

¹⁴² Bakara 2/191,193, 217; Nisa 4/91

¹⁴³ Maide 5/41,49; Saffat 37/162

¹⁴⁴ Ankebut 29/10; Zariyat 51/13,14; Buruc 85/10

çıkarması,¹⁴⁵ bundan sıkıntı ve belaya sokmak anlamında kullanılmıştır ki, söz konusu ayetlerde de bu anlama gelmektedir. Güvenliği bozmak, vatandan çıkarmak, küfrü yaymaya çalışmak hep birer fitnedir.¹⁴⁶

Kur'an insana bir şahsiyet, kimlik kazandırmıştır.¹⁴⁷ Bireyler bu kimliklerini ve şahsiyetlerini saygı ve hürmet gördükleri bir topluluk içinde yaşama hakkına sahiptirler. Bu gibi fertlerden meydana gelen toplumun kendini başka toplumlara karşı özerk ve hür görmesi tabii hakkı olur. Başkaları kendisine verilen bu hakları sınırlamaya veya engellemeye kalktığı zaman, onlara karşı kendini korumak üzere onların zulmünü geri itmek durumundadır. Böylece kendini savunma hakkı, onun tabii hakkı olur. İşte Kur'an kendine inanan fertlere ve bu fertlerin meydana getirdiği topluma da bu hakkı tanımıştır. Çünkü önce putperestler savaş açtılar, müslümanlar öldürüldü ve Hz.Muhammed'i öldürmek üzere de fiilen ve resmen tertibat aldılar.¹⁴⁸ Artık onlarla savaşmak Medine'deki toplumlar için gerekli oldu. Kur'an bundan böyle savaşa emir değil, izin verdi.¹⁴⁹

Söz konusu ayetler, Kur'an'da savaş felsefesini özetlemekte ve gayesini göstermektedir. Sonra savaş sonrasında yine mü'minlerin yapacaklarını anlatmaktadır. Hac suresi 41. ayetle İslam'da savaşın yayılmacı, yıkıcı bir amacı olmadığı açıkça görülmektedir. Bunlar incelendiği zaman iki ana

¹⁴⁵ En'am 6/53; Furkan 25/20

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.14

¹⁴⁷ "And olsun ki, biz insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık, yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık."İsra 17/70; Bkz. Teğabun 64/3; Tin 95/1-5

¹⁴⁸ Lings,Martin; *İlk Kaynaklara Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*,s.199-201; el-Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, c.XIV,s.384-385

¹⁴⁹ Bakara 2/190-193,217 Enfal 8/61; Hac 22/39-40

ilkenin ortaya konulduğu görülür. Birincisi savaşın bir gaye olmadığı ve ancak tecavüze uğranıldığı zaman, savaşa izin ve emir verilmesidir. Bundan dolaydır ki, düşman savaşmaktan vazgeçtiği zaman, müslümanlar da düşmanı affetmeye çağrılmaktadır.

İkinci ilke din hürriyetiyle ilgilidir. “Herkes Allah’a istediği gibi ibadet etme hürriyetine kavuşana kadar savaş devam eder. Savaşın devamı ancak bu hürriyetin yokluğunda meşru olur. Din düşmanlığı, fitne çıkarmak ile ifade edilmiştir. İşte din düşmanlığı olan bu fitne kalkana ve yok olana kadar savaşın sürmesi, fitnenin en büyük savaş sebebi olarak görülmesine bağlıdır. Burada din hürriyeti en önemli bir hürriyet olup, fikir, düşünce hürriyetini içine alır. Bundan sonra ikinci derecede mal hürriyeti ve diğerlerini de ihtiva eder. Bu ayetlerden şunu anlamak doğru olur. Yalnız din hürriyeti için savaşa emir vardır. Din hürriyetinin dışındaki durumlar için savaşa emir yoktur. Sadece izin vardır. Sonra şunu akıldan çıkarmamalı ki, din hürriyeti için savaş, başkalarının dinini değiştirmek için değildir. O zaman bu yapılan din hürriyeti için savaş olmaz, din için savaş olur. Din hürriyeti, herkesin istediği dini, istediği gibi yaşayabilmesidir.”¹⁵⁰

İslam’ın esaslarını belirleyen Kur’an, düşünce ve vicdan özgürlüğu için evrensel bir inkılap olarak gelmiştir. “İtikadı; inanmak ve ikna olmakla, imanı da; delil ve kanıtla, takvayı; ilim ve düşünceyle bağlantılı kılmıştır. Bütün

¹⁵⁰ Atay,Hüseyin; *İslam’ın Siyasi Oluşumu*,s.152-153

bunlardan sonra Kur'an için, davasını insanlara savaşıla kabul ettirmeye çalıştığı nasıl iddia edilebilir.¹⁵¹

İslamiyet, hiçbir zaman bildirmiş olduğu hakikatleri kabul etmedikleri için insanlara karşı savaşı açmamış ve savaşı açmaya lüzum görmemiştir. Onun için müslümanlar tarafından yapılan savaşların sebebi, islamiyeti herkese zorla kabul ettirmek değildi. Bilakis din hürriyetini, vicdan hürriyetini kurmaktı. Mekke'de müşriklerin saldırıları onları Medine'ye hicrete zorlamış ve Medine'de de onlara rahat vermemişlerdir. İşte savaşıa izin, kendi din hürriyetlerini kurmak ve korumak için verilmiştir.¹⁵²

İslam'ın Barış Severliği

Görüldüğü gibi Kur'an, dini yüzünden saldırıya uğrayan, her türlü sıkıntıyı çeken İslam toplumunu, imha olmaktan kurtarmak için savaşıa izin vermiştir. Bu yüzden bu maksat hasıl olur olmaz savaşıa sona ermesi istenmiştir. Aksi halde haddin aşılmış olması durumu söz konusudur. Ayrıca buna ilaveten şayet düşman barış isterse barışı da kabul edeceklerdir.¹⁵³

Kur'an'da savaşıa izin veren ayetler doğrultusunda şu neticeye ulaşılmaktadır ki o da, İslamiyeti kılıç zoruyla herkese kabul ettirmek veya yer yüzündeki herkesi müslümanlaştırmak gibi bir gayenin olmadığıdır. Savaşı

¹⁵¹ Şedid; *Resulullah'ın Davet ve Cihadı*,s.142-143

¹⁵² Doğrul, Ömer Rıza; *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyuruğu*; c.I,s.199-200

¹⁵³ Enfal 8/60-62

durumu din hürriyetlerini rahat bir şekilde yaşamada bir engelle karşılaştığı zamanda ortaya konan son yöntemdir.¹⁵⁴

Dinde zorlama olmaması¹⁵⁵; insanın, iradesinde hür bırakılması,¹⁵⁶ iman ve dine tabi olma konusunda yargının Allah'a bırakılması,¹⁵⁷ barışı tercih,¹⁵⁸ anlaşmalara sonuna kadar riayet edilmesi,¹⁵⁹ af, merhamet ve eman kapısının sonuna kadar açık tutulması,¹⁶⁰ sadece mü'minlerle müşrikler arasındaki ilişkiler için değil, Ehl-i Kitap dahil mü'minlerle bütün gayr-ı mü'minler arasındaki ilişkilerde de geçerli Kur'an'ı prensiplerdir.¹⁶¹

Hz.Muhammed'in yirmi üç yıllık İslam tebliği döneminde göze çarpan öğretisini Veda Hustbesinde¹⁶² özetlemek mümkündür. O hutbesinde insan sevgisi, eşitlik, sosyal ve iktisadi adalet, doğruluk ve dayanışmak kurallarına değinmiştir. Hz.Peygamber bu yöntemiyle insanları bir araya toplayıp bir devlet kurmayı temel amaç edinmemiş; devleti hizmetlerine bir araç olsun diye oluşturmuştur. Elbetteki Risaleti boyunca onun "bir tek ilah ve bir tek insanlık" oluşumu için ısrarlı mücadelesi olmuştur. Buradaki insanlıktan kasıt ise tüm insanların müslüman olması değildir. İman edenin de inkar edenin de bilinçli olarak yaşaması ve yeryüzünde insanlığa yaraşır bir yaşam oluşturabilmesidir.¹⁶³

¹⁵⁴ Bakara 2/217; Doğrul; *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyuruğu*, c.I,s.200-201

¹⁵⁵ Bakara 256

¹⁵⁶ Kehf 18/29

¹⁵⁷ Bakara 2/113; Nisa4/141

¹⁵⁸ Nisa 4/90; Enfal 8/61

¹⁵⁹ Bakara 2/177; Tevbe 9/4

¹⁶⁰ Maide 5/13; A'raf 7/199; Tevbe 9/6

¹⁶¹ Özdeş, Talip; *Kur'an ve Nesh Problemi*,s.51

¹⁶² Veda Hutbesi için Bkz. İbn Hişam, *Siret*, c.VI,s.8

¹⁶³ Fazlur Rahman; *İslam*,s.55

C. DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE DİN HÜRRİYETİ

Peygambersiz Yaşama İntibak :

Kur'an, Hz.Muhammed'in Allah tarafından gönderilmiş son peygamber olduğunu "Muhammed, erkeklerinizden herhangi birinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resûlü ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi hakkıyla bilendir."¹⁶⁴ ayetiyle açıkça beyan etmektedir. Hz.Muhammed de bu görevini yirmi üç yıllık bir süre zarfında başarıyla tamamlamıştır. Peygamberlik ve devlet idareciliği dönemine bakıldığında dini meselelerde tek taraflı, siyasi olaylarda ise danışma üzere olduğu görülür. Dolayısıyla O, din ve devlet işlerini hep ayrı yürütmüştür.¹⁶⁵ Aynı zamanda, Hz.Muhammed'in almış olduğu siyasi kararlarının rahat bir şekilde o dönemde tartışıldığını görmekteyiz.¹⁶⁶ Bu yöntem onun vefatının ardından kalkmış ve artık yöneticiler zahiri taklitte bulunarak bir öncekileri oldukları gibi devam ettirmeye çalışmışlardır. Yani Hz.Peygamberin vermiş olduğu siyasi kararların arka planlarını çoğu kez göremeyerek birebir taklit yoluna gidilmiştir.

Hz.Muhammed'in görevlendirmelerinde seçimi etkileyen unsurlar olarak bireylerin 'şahsi kabiliyet ve iktidarları' olduğunu görmekteyiz. Onun için, görevlendirmelerde kabile ve aile asabiyeti önemini yitirmiştir.¹⁶⁷ Fakat onun siyasi liderlik döneminde uyguladığı göreve liyakat sıfatının yerini vefatından sonra kabile asabiyetinin aldığı görülmektedir.

¹⁶⁴ Ahzab 33/40

¹⁶⁵ Kutluay, Yaşar; *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, s.31

¹⁶⁶ Akbulut, Ahmet; *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, s.40

¹⁶⁷ Kutluay; *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, s.29

Hz.Muhammed, Mekke dönemini daha çok itikadi çalışmalarla geçirmiş, kendisine siyaset yaptığını ileri sürenlere “ O halde öğüt ver, çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba –musaytır- değilsin”¹⁶⁸ ayetlerini okumuştur.

622 yılında gerçekleşen Medine şehrine hicret ile Hz.Muhammed’in ilk işi doğal konumda bulunduğu dini liderliği siyasi liderlikle devam ettirmek olmuştur. Sayısal çoğunluğun müslümanlar lehine olması yani toplumsal bir oluşumun hazırda bulunması, ayrıca Hz.Muhammed’in dini liderlik konumuyla beraber sosyal faaliyetlere yön vermesi en nihayetinde Medine’nin dış tehditlere karşı ortak savunulması gereği gibi gereksinimler Müslümanlar için Medine’yi siyasi oluşumun başlangıcı yapmıştır. Bu cihette Hz.Muhammed siyasetin başına geçmiş ve bölge halkıyla ve özellikle Yahudi ve Hıristiyanlarla derhal bir antlaşma imzalamıştır¹⁶⁹.

Hz. peygamber’in vefatının ardından yaşanan siyasi çalkantı ve bunun doğal sonucu olan halife seçimi Araplar arasındaki yapıyı gözler önüne sermektedir. Bu davranışların sonucunda Arap siyasi düşüncesinin üç temel belirleyicisi olduğu kabul edilmektedir: Kabile, Ganimet ve İnanç.¹⁷⁰ Bu üç unsurdan ilk ikisinin inançtan daha etkili olduğu görülmektedir. Her ne kadar Hz. peygamber döneminde inancın ön planda olduğu görülse de bu yürürlüğün dört halife ve sonrası dönemde geri planda kaldığı tarihi kaynaklarca anlatılmaktadır.

¹⁶⁸ Ğaşiye 88/21-22

¹⁶⁹ Hamidullah; *İslam Peygamberi*, s.166; Heykel, Muhammed, *Hz.Muhammed Mustafa*, s.235;

¹⁷⁰ Cabiri; Abid; *İslam’da Siyasal Akıl*, s.97-98

H.z.EbuBekir Dönemi :

Geleneksel yöntemle idareci seçilen Hz.Ebubekir dini lider sıfatını kabul etmeyip kendisinin Allah'ın halifesi değil, Hz.Muhammed'in halifesi olduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹ Bu ifadesiyle onun olaylara yaklaşımının, devletin otoritesinin güçlendirilmesi yönünde olduğu da açıkça anlaşılmaktadır. Zaten halife kavramı da “h-l-f” kökünden gelmektedir. Kuddam'ın zıddıdır ve karşıtıdır.¹⁷² “H-l-f” kavramı ise birinin – birbirinin peşi sıra gitmek, birini izlemek, birinin yerini doldurmak, yerini almak anlamlarına gelmektedir.¹⁷³

Bu dönemde Müslümanların gündemini meşgul eden en önemli olay Ridde savaşları olmuştur. Hz.Ebubekir döneminde zekat vermek istemeyenler halifenin adamlarına karşı çıkmaktaydılar. Hz.Ebubekir de asayişi sağlamak için silahlı güç kullanmıştır.¹⁷⁴ Yine zekat vermeme olayları ile ilgili olarak tarih kitaplarının kayıtlarında şöyle bir kayda rastlamaktayız: Kinde'li birisinden zekat olarak genç bir dişi deve alınmıştı. Fakat zekat sahibi o devenin yerine başka bir deve alınmasını istemiş, isteği ise kayıtların tamamlanmış olmasından dolayı kabul edilmemişti. Bunun üzerine zekat sahibi olaylar çıkarmış ve kabile asabiyeti çerçevesinde kabilesinin diğer bireyleri de onun yanında yer alarak zekat memuruna karşı birleşmişlerdir. Olaylar çatışmalara kadar büyümüş ve Hz.Ebubekir de onlarla savaşmıştır.

¹⁷¹ İbn Haldun; *Tarih'u İbn Haldun*, c.I, s.239; Kutluay; *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, s.34

¹⁷² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c.IX, s.82

¹⁷³ Bkz. Er-Razi, *Muhtaru's-Sahah*, c.I, s.196; el-Cevzi, Ebu's-Suadat el-Mubarek b. Muhammed, *En-Nihayetu fi Ğariybi'l-Eser*, c.II, s.143; Mutçalı, Serdar; *Arapça Türkçe Sözlük*, s.244

¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, c.II, s.309-353

Görüldüğü gibi irtidat olaylarının savaşıla bastırılmasının sebebi fitne, fesat, isyan, cinayet gibi toplum huzurunu ve güvenliğini bozan nedenlerdir. Siyasi olarak merkezi otoritenin güçlendirilmesi için yapılmıştır.¹⁷⁵

Hz.Ebubekir'in zekat vermeyenlerle savaşını, bir ibadet olan zekatın terkine karşı alınmış bir tavır olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır.¹⁷⁶

Ancak yukarıda da görüldüğü üzere zekatını vermeyen kabilelerin bir kısmı ile savaş, dinden çıktıkları ve dinin diğer emirlerini de terk ettikleri için değil, halife olarak Hz.Ebubekir'i tanımadıkları için yapılmıştır. Netice olarak Ridde savaşlarındaki davranışları siyasi olup dini nitelik taşımamaktadır.

Hz.Ömer Dönemi :

Hz.Ömer döneminin din hürriyeti açısından önem onun mürtede karşı tutumudur. Hz.Ömer mürtedin öldürülmesi taraftarı değildi. Onun mürtedin durumu hakkında şöyle dediği rivayet olunmakta: “Çıktıkları kapıdan tekrar içeri girmelerini teklif ederdim. Bunu yaptıkları takdirde dönüşlerini kabul ederdim. Yapmadıkları takdirde ise onları hapsederdim”.¹⁷⁷ Yine, kendisinden habersiz, bir mürtedi öldüren şahsın yaptığına itiraz edip “İlahi, ben bu işte bulunmadım, ben emretmedim, bana iletiildiğinde de hoş karşılamadım”¹⁷⁸ dediği rivayet edilmektedir.

¹⁷⁵ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s.136 vd.,ve 146-152; FazlurRahaman, *İslami Yenilenme Makaleler I*, s.112; Arı,M.Sarı; *Hz.Ebubekir ve Ridde Savaşları*,s.87-156

¹⁷⁶ Fığlalı,Ethem Ruhi; *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*,s.21,115

¹⁷⁷ Kandehlevi,Şeyh M.Yusuf, *Hayatu's-Sahabe*, c.I,s.47

¹⁷⁸ Bkz.Malik B. Enes Ebu Abdullah el-Asbahi; *Muvatta el-İmam Malik*, ,c III,s.324; Kandehlevi,, *Hayatu's-Sahabe*,s.47

Hz.Ömer, mürtedin İslam'a girip tekrar Müslüman olması, sonra yine irtidat edip bir müddet sonra tekrar Müslüman olmasının durumunu soran Amr b. El-As'a "Allah o kişinin Müslümanlığını kabul ettiği sürece sen de kabul et" demiştir.¹⁷⁹ Hz.Ömer'in bu ifadesinin Kur'an'da karşılığı Nisa 4/137. ayetinde işaret edilmektedir. Söz konusu ayette yüce Allah şöyle buyurmakta : "İnanıp sonra inkar edenler, sonra inanıp tekrar inkar edenler, sonra da inkarları artmış olanları Allah ne bağışlayacak ne de doğru yola iletacaktır."

Hz.Osman ve Hz. Ali Dönemi :

İslam Devletinde Beytu'l-Mal'ın önemli gelirlerinden olan zekatı devlet adına toplama işi, Hz.Osman'dan itibaren bırakılmıştır. Hz.Osman'nın bu uygulaması zekatın dini bir vazife olarak devlete ödendiğini değil, inancın, sosyal adaletin gereği olarak müminlerden istenen bir vazife olduğunu göstermektedir. Zira zekatın Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında artan malın temizlenmesi, nefsin arındırılması, hayra ve iyiliğe teşvik ve dine olan bağlılığın bir ifadesi olarak anlam kazandığı görülmektedir.¹⁸⁰

Hz.Osman dönemi siyasi olayların en karışık olarak yaşandığı ve dolayısıyla da Müslümanların, din hürriyetleri alanında önemli değişimlerin başladığı dönem olmuştur denebilir. Hz.Osman'ın yumuşak tabiatlı olması

¹⁷⁹ Kandehlevi, *Hayatu's-Sahabe* ,s.381

¹⁸⁰ Bakara 2/110, 267; Maide 5/55; Tevbe 9/71; Muhammed 47/36-38

idare işlerinde bazı sorunların çıkmasına, nihayetinde büyüyen siyasi olaylar da onun şehadetine neden olmuştur.¹⁸¹

Buhari’i Sahih’inde, İkrime’ye isnaden bildirdiği bir hadise göre Hz.Ali, irtidat eden bir kavmi yakarak cezalandırmıştır. Fakat bu olay ibn Abbas’a bildirildiğinde “Ben olsaydım yakmazdım, Resulullah’ın ‘kim dininden dönerse onu öldürün’ sözü üzerine onları öldürürdüm”, dediği ve ateşle yakmanın da doğru olmadığını yine Resulullahtan şu rivayetle bildirmekte ‘Allah’ın azabıyla cezalandırmayın’ aktarılmakta. İbn Abbas’ın bu tutumu Hz.Ali’ye bildirildiğinde onun da bunu tasdik ettiği kaydedilmiştir.¹⁸² İmam Şafii bu rivayeti yine İkrimedden bir farkla ki o da “Hz.Ali’nin yaktığı mürtedler ve zındıklar” olduğu dışında aynen aktarmakta.¹⁸³ Görüldüğü gibi aynı raviden iki farklı metin var, birinde sadece mürtedlerin yakıldığı rivayet edilirken diğerinde kimlerin yakıldığında şüpheli bulunduğu mürtedlerin veya zındıkların yakıldığı rivayet edilmekte.¹⁸⁴

Hz.Ali’nin, büyük mücadeleler yaşadığı Haricilere siyasi ve toplumsal huzurun sağlanması açısından şunları söylediği rivayet edilmektedir: “herhangi bir suç işlemedikçe, ya da kurulu düzene karşı açıkça isyan çıkarmadıkça ülkede serbestçe dolaşabilirsiniz. Ancak bunlardan birini yapacak olursanız ülkede kanun, hukuk ve nizamın korunması için size gerekli

¹⁸¹ İbnu’l-Kesir; *el-Bidaye ve’n-Nihaye* c.VII, s.170; Watt, Montgomery; *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.12-13

¹⁸² Et-Tirmizi es-sulemi, Muhammed b.İsa Ebu İsa; *El-Camiu’s-Sahih Sunenu et-Tirmizi*, c.IV, s.59

¹⁸³ Şafii Ebu Abdullah, Muahammed b. İdris, *El-Umm*, c.I, s.257

¹⁸⁴ Ayrıca Bkz., Abdurrezzak b. Hemmam es-Sena’ni, Ebu Bekir; *Musannefu Abdurrezzak*, c.V, s.213; Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah eş-Şeybani; *Musnedu Ahmed*, c.I, s.217; eş-Şafii, Ahmed b. Ali b. Hicr Ebu’l-Fadl el-Askalani; *Fethu’l-Kadir*, c.XII, s.271 ve c.XIII, s.343

tavır alırım.”¹⁸⁵ Bu olayda da görüldüğü üzere, Hz.Ali, Haricilerin inanç ve düşüncelerine karışmamış onların fiili davranışlarının sonuçları üzerinde durmuştur.

Gerek Hz.Muhammed dönemi, gerek de Halifeler dönemi ve sonrası İslam Tarihinde davet ve tebliğ adı altında birçok yöntem kullanılmıştır. Bu metod ve yöntemlerin kaynağı Kur'an ayetleri ve Hz.Muhammed'in sünneti oluşturmaktadır. Ancak İslam'ın Mekke ve Medine dönemlerinde Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker diye adlandırabileceğimiz tebliğ yöntemi ile ilgili olarak Kur'an'da zikredilen ayetler çerçevesinde bazı farklı görüşler ortaya atılmıştır. Burada kısaca bu konuya da değinerek Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'in din hürriyeti ile olan bağlantısını incelemek ve bazı açıklamalarda bulunmak yerinde olacaktır.

¹⁸⁵ Siret Ansiklopedisi, c.I, s.408

D. İSLAM'DA EMR-İ Bİ'L-MA'RUF NEHY ANİ'L-MÜNKER :

Hız. Peygamberin vefatının ardından dini ve siyasi olarak bazı sorunların baş gösterdiği bilinmektedir. eş-Şehristaninin ifadesiyle : “Ondan sonra ihtilaflar ikiye ayrılır. Birincisi imamet, ikincisi ise usul konusundadır. Usul konusunda oluşan ihtilaflar sonucunda; iman, kader, büyük günah gibi itikadi konularda, bazı ekoller meydana gelmiştir.”¹⁸⁶ Bu ekollerin oluşumları her ne kadar siyasi ise de kendi varlıklarını, amaçlarını ve yöntemlerini Kur'an'a dayandırarak kamuoyuna meşru göstermeye çalışmışlardır.¹⁸⁷ İşte bu yöntemlerden en önemlilerinden biri de Kur'an'da geçen “Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker” bahsidir.

Maruf ve münker kavramları isimdir. Maruf – a r f – den müştaktır. İdare etmek, işleri düzenlemek, çok koku sürünmek gibi anlamları içerir. Ayrıca –be – harfi ceri ile kullanıldığında itiraf etmek, ikrar etmek; “lam” harfi ceri ile kullanıldığında sabretmek anlamlarına gelir.¹⁸⁸

Münker kavramına gelince, bu kelime – n k r – kökünden ism-i meful olup; nekr, bilmemek, tanımamak ve zeki, güzel görüşlü olmak gibi anlamların yanı sıra güç ve şiddetli olmamak anlamlarına da gelir.¹⁸⁹

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker terkihi dört kelimedenden müteşekkildir. Bunlar emr, nehy, maruf ve münkerdir. Bir kişinin rütbece kendisinden daha aşağısında bulunan birisine olumlu anlamda “yap, et, işle,

¹⁸⁶ Eş-Şehristani; *el-Milel ve'n-Nihal*,c.I,s.20

¹⁸⁷ el-Eşa'ri, *Makalatü'l-İslamiyyin*,s.5 vd

¹⁸⁸ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.IX,s.236; el-FeyruzAbadi; *el-Kamusu'l-Muhit*,s.1080; el-Cürcani, *et-Ta'rifat*,s.193

¹⁸⁹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.V,s.232

davran” demesi emir; “yapma, etme, davranma” demesi nehiydir. Bilindiği gibi “emr” kelimesi bir iş, bir durum anlamına gelip genel bir lafızdır. Dolayısıyla bütün söz ve davranışları içerir.¹⁹⁰ Aynı zamanda istek, talep anlamına da gelir.¹⁹¹ Nehy ise emrin zıddı olup bir şeyi engellemek demektir. Bu engelleme de sözlü veya başka bir biçimde olabilir.¹⁹²

İstilah olarak maruf ve münkerin tanımı ise, Allah’a itaati gerektiren hususlar dahil olmak üzere söz veya davranış olarak aklın ve şer’in güzel gördüğü her şey maruftur. Maruf nefsin kabul edip sükun bulduğu, aklen ve dinen güzel olduğu kabul edilen söz ve davranıştır. Maruf mutlak anlamda aklın ve selim tabiatın bildiği şey olup, zıddı münkerdir. Münker ise ne dinde ne de örfte tanınmayandır. Nefsin kötü gördüğü ve kötülüğünden dolayı uzaklaşılan şey, küfr, isyan ve günahdır.¹⁹³

Bu tanımlar birleştirildiğinde Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker için şöyle bir tanım yapmak mümkün: “dinen ve aklen iyi güzel olan, yerine getirildiğinde ferdin ve toplumun refahını sağlayan, ayrıca bütün insanların hayrına olacak hususları, onların faydaları doğrultusunda uygulayarak, dünya ve ahiret saadetini kazandıracak tüm şeyler maruf; aksi davranışlar ise münkerdir.”¹⁹⁴

¹⁹⁰ “Emr” kelimesinin Kur'an'da onüç şekilde kullanıldığı bildirilmekte Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, Trc.Eryarsoy, M.Beşir; İşaret Yayınları: 246-250

Dumlu; *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*,s.27

¹⁹¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.IV,s.26

¹⁹² er-Razi,Abdulkadir, *Muhtaru's-Sıhah*,s.688; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.XV,s.343

¹⁹³ Yazır,*Hak Dini Kur'an Dili*,c.II,s.366-367; eş-Şevkani, *Fethu'l-Kadir*,c.I,s.557; el-Kurtubi,*el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*,c.IV,s.162; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*,c.IX,s.236; el-FeyruzAbadi; *el-Kamusu'l-Muhit*,s.1080; el-Cürcani, *et-Ta'rifat*,s.193

¹⁹⁴ Dumlu; *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*,s.27

Mezhepler tarihi açısından bu prensibi ilgilendiren ilk önemli fırka Haricilerdir. Onlar başta Hz. Ali olmak üzere pek çok insanı küfürle itham etmişler ve bu prensip doğrultusunda onlara, müslümanlara, karşı kılıç çekmek vaciptir demişlerdir.¹⁹⁵ İbn Hazm'ın ifadelerine göre Ehli Sünnetin bir kısmı, Mutezile, Hariciye ve Zeydiye mezheplerinin tamamı Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'de bulunmak için gerekirse güç kullanmanın meşru olduğu görüşündedirler.¹⁹⁶ Hatta Mutezililer bu prensibi kendi ilkeleri arasına almış ve “dinin büyük bir esası” olarak kabul etmişlerdi.¹⁹⁷

Mu'tezile'den önce bu ilkeyi uygulanan Hariciler, kendilerini bu ilkeyi gerçek anlamda uygulayanlar olarak tanıtmaktaydılar. Haricilerin böyle düşüncülerinin sebebi ise siyasi kriz içerisinde olan İslam toplumunun kurtuluşunun ancak bu yolla mümkün olabileceği kanaatini taşımaları idi ve bu yüzden sorunları hep dini niteliğe büründürerek çözmeye çalışmışlardı.¹⁹⁸ Bu ilke doğrultusunda Hariciler toplumda sürekli bir anarşi ortamı doğurmuşlar ve davranışlarını cihad olarak nitelemişlerdir. Ancak bu cihad, kafirlere karşı değil, müminlere karşı yapılmaktaydı.¹⁹⁹

Haricilerin Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ilkesine yükledikleri anlam ile Mu'tezilenin yüklemiş olduğu anlam ve kullanım amaçları aynıdır onlar bunu siyasi amaçları için ve kendi varlıklarının meşruiyetine delil olarak

¹⁹⁵ el-Eş'a'ri, *Makalatu'l-İslamiyyin*,s.86 vd

¹⁹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Müel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, c.IV,s.132

¹⁹⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*,s.282,285-286

¹⁹⁸ Ay,Mahmut; *Mu'tezile ve Siyaset*,s.194

¹⁹⁹ el-Eş'a'ri, *Makalatu'l-İslamiyyin*,s.86 vd

kullanmışlardır.²⁰⁰ Mu'tezileye göre Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker görevini belli niteliklere sahip uzmanlarca yapılması gerekir. Uzmanların bu görevi yerine getirmesi diğer insanlardan bu sorumluluğu kaldırmaktadır. Yani onlara göre bu ilke farz-ı kifayedir. Ehli sünnetin önemli isimlerinden olan Cassas, Ali İmran suresi 104. ayetinden²⁰¹ hareketle Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münkerin farz, ancak farz-ı kifaye olduğunu beyan eder.²⁰² Maide 79. ayet²⁰³ doğrultusunda Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ilkesinin İsrailoğullarınca terkedilmesi neticesinde helak olduğu ve bu yüzden de Al-i İmran suresi 104. ayetin²⁰⁴ hitap alanı genişletilmiş ve bu görevin farz olduğu kabul edilmiştir.²⁰⁵

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'i uygulama yöntemi hakkında dayanak noktası olarak şu hadis zikredilmektedir: “ Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin, eğer buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin, eğer ona da gücü yetmezse kalbiyle değiştirsin ki bu imanın en zayıf noktasıdır.”²⁰⁶ Söz konusu hadisle gücü kullanmanın devlet organlarına, dil ile değiştirmenin alimlere, kalb ile değiştirmenin de zayıf insanlara ait olduğunu bildiren görüşler bulunmaktadır.²⁰⁷

²⁰⁰ Ay, Mahmut; Mu'tezile ve Siyaset, s.195

²⁰¹ “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” Al-i İmran 3/104

²⁰² el-Cassas, Ahkamu'l-Kur'an, c.II, s.315

²⁰³ “İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!” Maide 5/79

²⁰⁴ “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” Al-i İmran 3/104

²⁰⁵ er-Razi, *Tefsir'i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, c.VI, s.521-522

²⁰⁶ Müslim, *Sahih-i Müslim*, İman 20, c.I, s.69; Ahmed İbn Hanbel, *Müsnau el-İmam Ahmed b. Hanbel*, c.III, s.49

²⁰⁷ el-Kurtubi, *Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, c.IV, s.49

Hadiste kötülüğü önlemenin bu yollarla yapılmasına yönelik yorumlardan biri, “Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'de öyle muhafazalı bir hal almaktır ki, bu durum karşısında o kötülük yapan mücrim, kendisine daha önce verilen değeri büyük ölçüde kaybettiğini, şimdiye kadar gördüğü saygı ve tazimi artık göremeyeceğini anlar, bu hareketiyle başkalarına kötülük yapmış olduğunu fark eder ve son olarak da bu gibi fiilleri, onu yalnız kalmaya, cemiyetten tardedilmeye götüreceğini hisseder.²⁰⁸

Söz konusu hadisin metnindeki sıralamaya dikkat edenler de olmuştur. Örneğin Hariciler bu hadisin metnine lafzi yaklaşım göstererek önceliği hadis metninde olduğu gibi kabul etmişler ve şartlar ne olursa olsun kılıçla mücadeleyi başa almışlardır. Bu yüzden toplumun en korkulan grubu olmuşlardır.²⁰⁹

Mu'tezile ise Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ilkesinden muradın, toplum hayatından iyiliğin kaybedilmemesi ve kötülüğün toplumda yer bulmaması düşüncesinde olduğu için dil ve kalp ile yumuşak bir şekilde kötülüğü önlemeyi tercih etmişlerdir. Eğer bunda başarı sağlanamazsa sert bir yönleme başvurmayı kabul etmişlerdir. Buna da “Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız; eğer dönerlerse aralarını adaletle bulunuz, adil davranınız, şüphesiz Allah adil

²⁰⁸ Draz; *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*,s.85

²⁰⁹ Hariciler bu konudaki davranışları hakkında bkz. el-Eşa'ri, *Makalatu'l-İslamiyyin*,s.86 vd

davrananları sever.”²¹⁰ ayetine dayandırmaktadırlar. İnsanların sorunlarına yaklaşımda ayette belirtildiği gibi önce kalp ve lisan ile çözüm bulmaya eğer bu mümkün değilse gücü kullanmaya yönelmenin gerektiğine inanmaktadırlar.

211

I. Kur'an'da Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker

Kur'an ayetleri tetkik edildiğinde İyiliği emredip kötülükten yasaklayan ayetlerin hem Mekki²¹² ve hem de Medeni surelerde²¹³ bulunduğu görülmektedir. Mekke'de nazil olanların Medine'de nazil olan savaş ayetleriyle neshedildiğini nakledenler de bulunmaktadır.²¹⁴ Ancak bu ayetlerin kılıç ayetleriyle, savaş ayetleriyle neshedildiğini söylemek Kur'an'ın bütünlüğü ile uyum arzetmemektedir.²¹⁵ Zira Kur'an, yeryüzünde herkes müslüman oluncaya kadar elinizden kılıçlarınızı düşürmeyin gibi bir mesaj taşımamaktadır. Tam aksine, inancın bireysel bir kabullenme olduğunu ve eğer Allah dileseydi zaten herkesi müslüman yapardı demektedir. Böylece Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ile savaş ayetleri bir tezat olarak değil bir uyum halinde Kur'an'da yer almışlardır. Zaten Mekke döneminde savaşın olmayıp Medine döneminde Allah'ın savaşa izin vermesi siyasi durumun yaratmış olduğu bir ortam olmasından dolayıdır. Yani müslümanlarla

²¹⁰ Hucurat 49/9

²¹¹ el-Eşa'ri, *Makalatu'l-İslamiyyin*,s.278; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, c.IV,s.132

²¹² Araf 7/157, 199; Lokman 31/17

²¹³ Al-i İmran 3/104,110; Tevbe 9/71,112; Hac 22/41

²¹⁴ el-Makri, *en-Nasihu ve'l-Mensuh*,s.114; Meri'; *Kalaidu'l-Mercan fi Beyani'n-Nasihu ve'l-Mensuhi fi'l-Kur'an*,s.133; el-Kurtubi, *Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*,c.X,s.177

²¹⁵ Bu çalışmamızda Kur'an'da Nesh problemine, ilerleyen sayfalarda, Bkz.s.81vd., değinilecektir.

savaşanlara, yeryüzünde bozgunculuk çıkararak onları rahatsız edenlere karşı sınırları belirlenmiş bir savaş izni söz konusudur. Buna şu ayetleri örnek verebiliriz:

“Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez. Onları yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Haram'da onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar size karşı savaş açarlarsa siz de onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir. Vazgeçerlerse onları bağışlayın; şüphesiz Allah bağışlar ve merhamet eder. Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur.”²¹⁶

Kur'an'da mücadele şekli olarak öncelikle fikir yer almaktadır. Mekki surelerden olan Nahl suresinde davet metodunun rotası çizilerek şöyle buyrulmaktadır: “Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış; doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilir.”²¹⁷ Kurtubi bu ayetteki yöntemin müslümanlar için kıyamete kadar geçerli olduğunu söylemektedir.²¹⁸ Mekke döneminde müşriklerin Hz.Peygambere ve sahabilerine yaptıkları malumumuzdur.²¹⁹ Ancak bu dönemde savaştan söz eden hiçbir ayetin nazil

²¹⁶ Bakara 2/190-193

²¹⁷ Nahl 16/125

²¹⁸ el-Kurtubi, *Camii'l-Ahkami'l-Kur'an*,c.X,s.177

²¹⁹ Lings,Martin; *İlk Kaynaklara Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*, s.93 vd.; Hamidullah; *İslam Peygamberi*,c.I,s.104 vd.

olmamış olması dikkat çekicidir. Kur'an'ın hiçbir yerinde şiddet hareketinin meşru gösterildiğini görmeyiz. Bütün mesele yukarıda aktardığımız ayetlerde de görüldüğü gibi, hasmın durumuna uygun bir şekilde karşı koyarak adaleti tesis etmektir.²²⁰ Savaşa izin veren ayetlerin Medine döneminde nazil olması, savaşı başlatanın müşrikler olduğunu göstermektedir. Çünkü Mekke döneminde yaşanan sıkıntılar karşısında isteselerdi müslümanlar, müşriklerle savaş haline girebilirlerdi ama bu yöntemin sonuç vermeyeceği de açıktır. Bu yüzden savaşı gerektiren sebeplerin müslümanlar açısından değil müşrikler tarafından başlatılmış olmasından kaynaklanıyor. Dolayısıyla “Harbin bütün mesuliyeti onu ilk başlatana ait olacaktır.”²²¹ Savaşa rağmen Kur'an, her zaman için barışı ön plana almıştır. Şu ayette olduğu gibi :

“Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yanaş ve Allah'a güven. O, şüphesiz işitir ve bilir.”²²²

Mekki surelerden olan A'raf suresinde Hz.Peygamberin bir vasfı olarak emri bil maruf ve nehyi anil münkerden bahsedilir ve onun marufu emretmesi istenmektedir: “Onlar ki yanlarında Tevrat ve İncilde yazılı bulacakları o Resule o, ümmî Peygambere ittiba' ederler o onlara ma'ruf ile emreder ve onları münkerden nehyeyler, ve temiz hoş şeyleri kendileri için helâl, murdar şeyleri üzerlerine haram kılar...”²²³ Bu ayette görüldüğü gibi, Hz.Muhammed, sadece müslümanlara değil gayr-ı müslimler için de bu ilke doğrultusunda

²²⁰ Draz; *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*,s.63

²²¹ Draz; a.g.e,s.63

²²² Enfal 8/61

²²³ Araf 7/157

davranmıştır. Dolayısıyla onun bu evrensel yaklaşımı her zaman için bir metot olarak Kur'an ile uyum arz etmiştir. Hiçbir zaman, Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münkerde bulunmak için şiddete başvurmamış, hep düşünceyle yumuşak huylu davranmıştır. Kur'an da buna işaret eden şu ayetleri görmekteyiz:

“Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur.”²²⁴

“O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.”²²⁵

“Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler...”²²⁶

“Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar.”²²⁷

Kur'an'anda maruf ve münker kavramları daha ziyade dinin ve aklın kabul ettiği hususlar olarak kabul edilmiştir. Tanımlarında da itikadi yönün ön plana çıktığı görülmektedir. Yani hayr, iman maruf olarak; şer, inkar ise münker olarak nitelenmiştir. Maruf, daha çok “emr-i bi'l-maruf” şeklinde yani iyi, güzel olan şeylerin yapılmasını anlatmak, emretmek, şeklinde Kur'an'da kullanılmıştır. Nü-k-r kelimesinden türeyen münker kavramı ise Kur'an'da

²²⁴ Bakara 2/263

²²⁵ Al-i İmran 3/159

²²⁶ İsra 17/53

²²⁷ Taha 20/44

çirkin, kötü, aklın veya dinin kötü kabul ettiği davranış, şirk, peygamberleri yalanlama şeklinde kullanılmaktadır.²²⁸

Kur'an'da pek çok kavram gibi maruf ve münker kavramları da iki boyutludur diyebiliriz. Biri davranış boyutu diğeri insana delalet eden yönüdür. Dolayısıyla müfret ve terkip halinde neler ifade ettiğinin yanında, bunların daha ziyade hangi kavramlarla birlikte kullanıldığı da önemlidir. Maruf ve münker kavramları yukarıda da değindiğimiz gibi itikat alanındaki kelimelerle yani daha çok iman kavramıyla kullanılmaktadır. Ayetlerde geçen iman kavramının da çoğu zaman davranışlarla – salih amellerle – birlikte ele alındığı görülmektedir.²²⁹ İman ve itikat alanına giren davranış ve düşünceler, kişi ile Allah arasında özel bir alandır. Bu yüzden bu konudaki müdahale, bireyin hürriyet alanına müdahaledir.

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ilkesi doğrultusunda dini yükümlülüklerin uygulanmasında müslümanların birbirlerine karşı sorumluluğu nedir? Sorusu din içi hürriyet açısından önemlidir. Zira az önce de belirttiğimiz gibi, dini yükümlülük olarak kabul edilen ibadetlerin yapılış amacına baktığımız zaman bunların kişi ile Allah arasında bir ilişki olduğunu görmekteyiz.²³⁰ Dolayısıyla hiç kimsenin ibadette bulunmayan bir müslümana zorla, baskıyla ibadet ettirme gibi bir görevi, sorumluluğu yoktur.²³¹ Çünkü

²²⁸ Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.367; Edisyon çalışma, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*,c.I,s.479

²²⁹ Dumlu; *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s.48-50

²³⁰ “De ki: «Namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm, alemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur; böyle emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim.»” En'am 6/162-163; “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” Zariyat 51/56

²³¹ Atay, Hüseyin; *İslam'ı Yeniden Anlama*,s.253

ibadetin terki durumunda oluşacak olan zarar sadece bireysel çerçevede kalmakta ve toplumun sosyal dokusunu bozan bir unsur taşımamaktadır. İbn Kudame, kocanın karısını namaz kılmaya zorlayamacağını ifade ettikten sonra şunları kaydetmekte: “çünkü hiçbir asırda namazı terk edenin cenaze namazının kılınmadığı, müslümanların kabiristanına gömülmediği, mirasından veya varisinden mahrum olduğu ve karı kocadan birinin namazı terketmesinden dolayı boşanıp ayrıldıkları işitilmiş ve görülmüş değildir.”²³² Dolayısıyla Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ilkesi ancak bireysel eksikliklerde, hatalarda veya toplumsal sorunların çözümünde öneri, teklif şeklinde gerçekleştirilebilecek bir prensiptir. Toplumda karmaşa durumu olmaması için bunun uzmanlarca yapılması daha uygundur. Müslümanları bu durumda tamamen nemelazımcı bir durumdan kurtaracak olan ise, iyi bir eğitimle herkesin kendi görev ve sorumluluğunu bilerek davranması olacaktır. Bu doğrultuda Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker işini bilerek yapmak, anlatmak ve bunun takipçisi olmak bireyin vazifesi olmaktadır. Yani herkes kendi bilgi ve iş sahası içinde bu prensibi uygulamakla görevlidir diyebiliriz.²³³

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'i ifa etmede müslümanın kendi insanlığına, müslümanlığına ve diğer insanlara karşı da insanca, müslümanca muamelesine uygun düşmelidir. Din hususunda bilgi verilecekse o konuda bilgi sahibi, güzel öğüt vermeyi, güzel tartışmayı bilen olmalıdır. Tıpkı ayetin

²³² İbn Kudame, *el-Muğni fi fihhi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani*;c.II,s.297

²³³ Atay; *İslam'ı Yeniden Anlama*,s.256

ifadesinde olduğu gibi: “Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış; doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilir.”²³⁴

II. Kur'an'da Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker ile ilgili Bazı Ayetler Ve Yorumları:

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker hakkında en çok tartışılan ayet: “Sizden, hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğu meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”²³⁵ manasına gelen ayettir. Bu ayet hakkında yapılan yorumlar ise kısaca şöyledir:

Ayette geçen hayra davet, İslam'a ve Allah'ın meşru kıldığı dine davet etme²³⁶ veya din ve dünya işlerinin salahını tazammun eden faydalı şeylere çağırmaktır.²³⁷ Ayette geçen “min” harfi cerin anlamı üzerinde ihtilaf edilmektedir. Bu görevin, maruf ve münkerin ne olduğunu bilip, nasıl yapılacağını, insanlara nasıl hitap edileceğini, insanlarla nasıl diyalog kurulacağını bilenlere ait olduğu ve dolayısıyla bu ayetteki “min” harfi cerinin buna işaret ettiğini bildirenler bulunmaktadır.²³⁸ Elmalılı bu konuda şunları kaydetmektedir: “ Buradaki –min – tedrici veya tebi'zi olmak üzere iki manaya gelme ihtimali vardır. Tedrici olduğuna göre, her müslüman bununla memurdur. Tebi'zi oluşuna göre de genel olarak müslümanların vazifeleri,

²³⁴ Nahl 16/125

²³⁵ Al-i İmran 3/104

²³⁶ et-Taberi; *Tefsiru't-Taberi*,c.III,s.385

²³⁷ el-Alusi, Ebu'l-Fadl Mahmud; *Ruhu'l-Meani fi Tefsiril'l-Kur'an-i'l-Azim ve's-Sebu'l-Mesani*, c.IV,s.20; el-Beydavi, *Tefsiru'l-Beydavi*,s.74

²³⁸ er-Razi, *Tefsir'i Kebir Mefatihul'l-Gayb*,c.VI,s.521-522; Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.366

içlerinden bunu yapacak özel bir ümmet oluşturmak ve onlara yardım ederek ve tabii olarak o vasıta ile bu vazifeyi yerine getirmektir.”²³⁹ Ayrıca buradaki “min” harfi cerinin bütün ümmete bu görevi vacip kıldığına işaret ettiğini Ali İmran suresi 110. ayet²⁴⁰ delil getirilerek beyan edenler de bulunmaktadır. Bu düşünceye göre ise, herkes, yukarda kaydettiğimiz,²⁴¹ hadisteki ifadeye göre davranıp kendinde ve toplumdaki kötülükleri önleyip iyiliği arttırmaya çalışmalıdır, denilmektedir.²⁴² Razi, bu ayette geçen emr-i bi'l-maruf'u doğru olan şeyi yapmaya teşvik ve nehy ani'l-münkeri ise yanlış terketmeye teşvik olarak da yorumlamaktadır.²⁴³ Her Müslümana Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker prensibini uygulaması önerilmektedir. Aslında iyi bir eğitimle bireylerin kendi sorumluluk alanında söz sahibi olmalarını sağlamak, daha tutarlı bir davranış olarak görünmektedir.

Al-i İmran 110. ayette ise “Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız...” buyrulmaktadır. Bu ayetle Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker görevinin sadece ulemaya değil, tüm müslümanlara tevdi edildiği yorumları yapılmıştır.²⁴⁴ Bu ayette ayrıca, iyiliği emr ile Allah'a ve Resulüne itaat; kötülükten men ile de şirkin, Allah ve Resulünün yasakladıklarından uzak durmanın kastedildiği hakkında müfessirlerin değerlendirmeleri

²³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.366

²⁴⁰ “Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız.”Al-i İmran 3/110

²⁴¹ “ Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin, eğer buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin, eğer ona da gücü yetmezse kalbiyle değiştirsin ki bu imanın en zayıf noktasıdır.” Müslim,*Sahih-i Müslim*, İman 20, c.I,s.69

²⁴² er-Razi, *Tefsir'i Kebir Mefatihul-Gayb*,c.VI,s.521-523

²⁴³ er-Razi, *age*,c.VI,s.521

²⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.369

bulunmaktadır.²⁴⁵ Ancak bu konudaki yorumların yine aynı surenin 104. ayetindeki “minkum” ifadesiyle uyum arzetmediğini, ayrıca tüm müslümanların bu prensibi uygulamaları halinde toplumda kaosu yaşanması kaçınılmaz olacaktır. Elbetteki bu, müslümanları kendilerine ve çevrelerine karşı ilgisiz kalacakları anlamına gelmemektedir. Herkes, sadece müslümanlar değil, kendi sorumluluk alanlarındaki haklarının ve yükümlülüklerinin bilinciyle hareket ederek uyumlu bir birey ve toplum oluşturabilir. Kur'an da zaten böyle bir birey ve toplum oluşumuna işaret etmektedir. Bu konuda şu ayetler zikredilebilir:

“Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder kötülükten alıkoşlar; namaz kılarlar, zekat verirler, Allah'a ve Peygamberine itaat ederler. İşte Allah bunlara rahmet edecektir. Allah şüphesiz güçlüdür, hakimdir.”²⁴⁶

“Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir.”²⁴⁷

Kur'an'da “iyilikle emret”²⁴⁸ ile “iyiliği emret”²⁴⁹ kullanımı arasında fark vardır. Birinci durumda “bi'l-ma'ruf” ibaresi gramer bakımından hal olur ki , maruf ile emretmenin manası; iyi, uygun bir şekilde söylenmesi, anlatılması demek olur. İkinci durumda ise “bi'l-ma'ruf” ifadesi meful olur ki kötüyü

²⁴⁵ et-Taberi, *Tefsiru't-Taberi*, c.III, s.389

²⁴⁶ Tevbe 9/71

²⁴⁷ Lokman 31/17

²⁴⁸ Lokman 31/17

²⁴⁹ Al-i İmran 3/104

değil, iyiyi buyururlar anlamındadır. İkisini birlikte düşündüğümüzde anlam, iyi olanı iyi bir şekilde buyururlar şeklinde olur.²⁵⁰

Yukarda da zikrettiğimiz Tevbe suresi 71.ayet, mümin erkek ve kadınların birbirlerini açıkça uyarabileceklerini göstermekte ve böylece birbirlerinin yanlışlarını düzeltme imkanına sahip olduklarını hatırlatmaktadır. Bunun yolu ise, sözle, yazı ile ve diğer iletişim araçlarından usulüne uygun bir şekilde insanları kırmadan, incitmeden yapmakla mümkündür. Bu metod Kur'an'a da uygun olandır, tıpkı şu ayetlerde olduğu gibi;

“Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış; doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilir.”²⁵¹

“İyilik ve fenalık bir değildir. Sen, fenalığı en güzel şekilde sav; o zaman, seninle arasında düşmanlık bulunan kişinin yakın bir dost gibi olduğunu görürsün.”²⁵²

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'in Kur'an'da itikat alanıyla ilgili olarak kullanımının daha yaygın olduğunu yukarıdaki ayetlerle beraber söylemiştik. Zaten Hz. Peygamber döneminde iman amel ayırım yapıldığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Daha sonraki dönemlerde imanın amelle ilişkisi ele alınmış ve amelin imandan bir cüz olup olmadığı tartışmaları başlatılmıştır.²⁵³ “Kur'an, kanaatimizce, şunu yapan, şunu

²⁵⁰ Atay; *İslam'ı Yeniden Anlama*,s.247-248

²⁵¹ Nahl 16/125

²⁵² Fussilet, 41/34

²⁵³ el-Malati; *et-Tenbih ve'r-Red A'la Ehli'l-Ehva ve'l-Bed'u*,s.36 vd.

yapmayan, şöyle veya böyle mümin olur gibi düşüncelerin yerine, inançlı bir toplum oluşturma ve bu toplumun bireylerinin nasıl olması, nasıl davranması, neticede de iyi, ahlaklı, Allah'a ve insanlara karşı vazifesinin bilinci içerisinde hareket eden insanların yetişmesini ve bunlardan oluşan bir toplumun kurulmasını istemektedir."²⁵⁴

Ayetler dikkatlice incelendiğinde şu önemli nokta görünmektedir ki o da, Kur'an'ın emri bil maruf ve nehyi anil münker ile amacı insanların kusurlarını herkese yayıp onları utandırmak, insanlar arasına düşmanlık sokmak değil, bireyi ve toplumu kusur ve hatalardan olabildiğince arındırmaktır. Bu şekilde Emri bil maruf ve nehyi anil münkerin "din, ahlak ve edebın koruyucusu" olduğu söylenebilir.²⁵⁵

Müminlere Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'de görev statüsü belirleyen Kur'an'ın, ayrıca ferdi ve toplumsal görev ve sorumlulukları nelerdir. Hem fert olarak hem de toplumun bir yapı taşı olarak nasıl bir mümin imajı barındırdığını bilmek gerekmektedir. Bu konuda Kur'an'da birçok ayet bulunmakla beraber birkaçını burada nakletmemiz yeterli olacaktır.

"Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir, Onlar ki, namazlarında huşû içindedirler; Onlar ki, boş ve yararsız şeylerden yüz çevirirler, Onlar ki, zekâtı verirler; Ve onlar ki ırzlarını korurlar..."²⁵⁶

²⁵⁴ Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s.52

²⁵⁵ Dumlu, *a.g.e.*, s.103

²⁵⁶ Muminun 23/1-5

“Allah'a tevbe eden, kullukta bulunan, O'nu öven, O'nun uğrunda gezen, rüku ve secde eden, uygun olanı buyurup fenalığı yasak eden ve Allah'ın yasalarını koruyan müminleri de müjdele.”²⁵⁷

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münkeri içeren ayetlerden olan Lokman suresinin 17. ayeti hakkında Razi şu yorumu yapmakta: “sen nefsini, Allah'a ibadette olgunlaştırdığın zaman, başkasının olgunlaşmasına bak. Zira peygamberlerin meşguliyeti ve onların mirasçıları olan alimler önce kendi nefislerini olgunlaştırmadan başkalarıyla ilgilenmemişlerdir.”²⁵⁸

Emri bil maruf ve nehy anil münker birey ve toplum için büyük bir öneme sahiptir. Ancak bu prensibin işletilmesinde nasıl bir yöntem takip edileceği hususunda yukarıda da belirttiğimiz gibi bir ittifak olmamakla beraber bu Kur'an'ı prensibin yürürlüğe konulması gerektiği hususunda ittifak vardır.²⁵⁹

Kur'an, Hz.Peygamberden bu prensibi toplumun her kesimine adaletli olarak uygulamasını istemektedir. Hz. Peygamberle Yahudi ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiden bahseden ayette “Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyanlar, işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir. O Peygamber'e inanıp ona saygı gösteren, ona yardım eden ve onunla birlikte

²⁵⁷ Tevbe 9/112; Ayrıca şu ayetlere de bkz.: Nisa 4/36; Hicr 15/88; Hac 22/41; Furkan 25/63-68; Şuara 26/215-217; Beled 90/17 vb.

²⁵⁸ er-Razi, *Tefsir'i Kebir Mefatihü'l-Gayb*, c.XVIII, s.159

²⁵⁹ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, c.IV, s.171

gönderilen nûr'a uyanlar var ya, işte kurtuluşa erenler onlardır”²⁶⁰ buyrulmakta. Bu ayetle dolaylı olarak Hz.Peygamberin bir kolaylık ve özgürlük dinin getirdiği bildirilmektedir. Müslümanların daha önceki şariatlerin yanlışlarına tekrar düşmemeleri istenerek, insanları gereksiz yük ve meşakkatler altına sokacak, onların özgürlüklerini daraltıp zincirlere bağlayacak davranış ve düşüncelerden kaçınmalarına da bu ayetle işaret edilmektedir.²⁶¹

İçerisinde doğrudan emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münkerin geçtiği ayetler siyak sibak çerçevesi ve Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde incelendiğinde otokontrol²⁶², toplumun birliği²⁶³, yetişkinlerin davranışları²⁶⁴ hatta cemiyetin ve dolayısıyla devletin bu görevdeki fonksiyon ve etkinliğinin²⁶⁵, gayet veciz bir şekilde ayetlere serpiştirilmiş olduğu dolayısıyla hesap verme ve sorumluluk bilinci içinde hareket edip, adaletten ödün verilmemesi gerektiğini anlatan ifadeler görülecektir.²⁶⁶

Kur'an'ın bu önemli prensibi aynı zamanda “nemelazımcılık” veya “bana dokunmayan yılan bin yaşasın” gibi yanlış düşünceleri engelleyerek, bireyde, toplumda, hukukta ve siyasette büyük sorunların yaşanmasına engel

²⁶⁰ A'raf 7/157

²⁶¹ Edisyon çalışma;Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir,c.II,s475

²⁶² “Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder kötülükten alıkoşurlar; namaz kılarlar, zekat verirler, Allah'a ve Peygamberine itaat ederler. İşte Allah bunlara rahmet edecektir. Allah şüphesiz güçlüdür, hakimdir.” Tevbe 9/71

²⁶³ “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.” Al-i İmran 3/104

²⁶⁴ “Ey oğulcuğum! Namazı kıl, uygun olanı buyurup fenalığı önle, başına gelene sabret; doğrusu bunlar, azmedilmeğe değer işlerdir” Lokman 31/17

²⁶⁵ “Onlar ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirse namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah'a varır.” Hac 22/41

²⁶⁶ Dumlu; Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker, s.95-96

olmaktadır. Bu prensip, diğer hürriyetlerde olduğu gibi din hürriyetinde, bireyin kendi nefsinde ve toplumda aksayan eksik olan yönleri tespit etme ve bunları çözüme yollarını başlatması açısından önemlidir.²⁶⁷

Bu prensip çerçevesinde din hürriyeti alanı da dahil olmak üzere, önemli olan üç boyut elde edilmektedir: Fert, toplum ve devlet. Fert, kendi sorumluluğunu ve bunun sınırını bildiği zaman toplumun yapı taşı olarak önemli bir aşama başarıyla katedilmiş olacak ve devlet de ne yapması gerektiğini bilecektir. Herkesin, diğerinin sorumluluk alanına müdahale etmeyip, sadece kontrol amaçlı yaklaşım düzeltici, yapıcı yaklaşımlar sergilemesi bireyi, toplumu ve devleti uyumlu bir yapıya kavuşturacaktır.

Kur'an'da müminlerin özelliklerinden olan bu prensip, hiçbir zaman bir mümine sonsuz ve sınırsız yetki tanımadığı gibi, kendi bilgi ve sorumluluğunu da aşma iznini vermez. Ona bilgi, beceri ve kabiliyeti ve gücü nispetinde bu görevi yerine getirme imkanı verir. Çünkü Kur'an herkesin iştirak edeceği sağlıklı bir toplum oluşturulmasını ister.²⁶⁸

Günümüze baktığımızda İslam'ı yaşama ve yaşatma adına, insanların en çok uğraştıkları, ilk sorumlu oldukları kendi şahsi Müslümanlıklarından öteye geçip başkasının müslümanlığına müdahale etmektir. Bu tutumun dinin müsamahasına ve din hürriyetine karşı olduğunu ve Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker'le bağdaşmayacağını bilmemiz gerekir. Bu şekilde bir müdahale o kişinin din hürriyetini kaldırma veya onu sınırlandırma girişimi olacağı

²⁶⁷ Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, s.99

²⁶⁸ Dumlu; a.g.e., s.156

açıktır.²⁶⁹ İslam'ı kabul etmiş birisinin dini inancını rahat bir şekilde yaşayabilmek için kendi gibi insanların çoğalması amacıyla çalışması gayet doğal bir istektir. Bu şekilde davranarak kendi dini inanç ve şahsiyetini güven altına almaya çalışmaktadır. Ancak bu insanları inanca ve ibadete zorlayabilir anlamına gelmemektedir.

Emr-i bi'l-Ma'ruf Nehy ani'l-Münker, sosyal ve siyasi nizam ve düzeninin temel ilkesi olarak incelenmelidir. Bu ilke ancak tebliğ yönteminin kurallarınca ortaya konmalıdır. Tebliğin metodunu ise yukarıdaki ayetlerde gördüğümüz gibi Kur'an bizlere zaten bildiriyor. Bu prensibin uygulanmasında ise devlet ve yetkili organları, alimler bu konuda öncelikli sorumlu kişilerdir. Toplumun diğer üyeleri, öncelikle kendi davranışlarından sorumlu olup, diğer yanlışlıkları nezaketle uyarmakla sorumludurlar. Asla fiziki güç kullanmaya yetkili değillerdir.²⁷⁰

Bu bölümdeki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Kur'an'a baktığımız zaman, insanın sorumlu olabilmesi için hürriyete sahip olması gerekmektedir. Hürriyet ise ancak tercihler karşısında ortaya çıkabilecek bir durumdur. Seçeneğin olmadığı yerde ne sorumluluk ve ne de hürriyetten söz edilebilir. Öyleyse inançta ve amelde insanları seçenekler karşısında özgür bırakmak, Kur'an'ın bir hak olarak kabul ettiği hürriyetin kullanılmasını kimsenin kısıtlamaya yetkisi olmayacaktır. Kader anlayışının reddinde Muhammed

²⁶⁹ Atay, *İslam'ı Yeniden Anlama*, s.235

²⁷⁰ Atay; *a.g.e*, s.279-280

İkbal'in de ifade ettiği gibi davranışlarımızın kaderini belirleyen şeyin, aslında "zihnin rızası"²⁷¹ olduğu kabul edilmelidir.

Konumuz açısından onların bu tavırlarını değerlendirdiğimizde, din içi hürriyet alanına geniş bir alan tanıdıklarını söyleyebiliriz. Ancak Ehl-i Sünnet alimlerini de etkileyen bu düşüncenin, daha çok teoride kalan ve pratik bir yanı pek olmayan bir durum olduğunu hukukçuların vermiş oldukları kararlardan anlamaktayız. Birçok ibadetin terki hususunda verilen İslam Hukuku kararlarını burada zikretmek yerine sadece Namazın terki hususunda verilen kâfir olama hükümünü burada zikredebiliriz. Hanefiler namazın Allah'ın hakkı olduğunu dolayısıyla farz olduğunu bilerek namazı terkedenin fasık olacağını belirtmişlerdir. Ancak Şafii, Maliki ve Hanbeliler namazı kasden terkedene kılması teklif edilir, kabul edilmezse idam edilir demektedirler.²⁷²

Diğer bütün dinlerde olduğu gibi İslam inanç sisteminde de iki düzlemden söz edebiliriz: birincisi "oluşum", ikincisi ise "gelişim"dir. Tarihen de sabittir ki itikat alanındaki birçok gelişim her zaman oluşumu etkilemiş, değiştirmiş ve hatta yok edebilmiştir. İslam tarihinde gelişim adına yaşananlar daha çok donuklaşmaya neden olmuş ve "Mazi, ilim adamlarına yol gösterecek yerde, düşünmeyi sınırlayan bir unsur olmuştur"²⁷³

²⁷¹ İkbal; *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*,s.146

²⁷² İbn Kudame; *el-Muğni*, c.II,s.156; eş-Şevkani; *Neylu'l-Evtar*,c.I,s.369; Ebu'l-Kasım,Hibbetullah b. el-Hasan b. Mansur el-Elkai; *İ'tikadu Ehli's-Sünne*,c.I,s.159

²⁷³ Akbulut; *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*,s.142

II. BÖLÜM

KUR'AN'DA MÜSLÜMANIN İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

İMANIN BİREYSELLİĞİ

İman'ın birey hayatındaki yeri ve önemi hakkında Muhammed İkbâl şu yorumu yapar: “İman, bir takım kaide ve kurallara sadece pasif bir şekilde inanmak değildir. Aksine, insanın engin ve ender tecrübeleri sayesinde elde ettiği hayat dolu ve hayat verici inanç ve güvenidir.”²⁷⁴ İnsanı büyük bir enerji ile dolduran bu aktif kaynağın, başkalarının keyfi müdahalelerine karşı açık olduğunun savunulması ne yazık ki bu güvenin kaybolmasına neden olmaktadır.

İslam tarihinde olayların genel çerçevesi iman kavramı üzerinde dönmektedir. Hz.Peygamber'in cenazesi kalkmadan hilafet meselesinde yaşananlar gibi Hz.Ebubekir döneminde de zekat vermeyenler ve bu meseleyi irtidat olarak yorumlayanlar yine çıkış noktalarını ve varış merkezlerini iman dairesi olarak tayin etmektedirler.²⁷⁵ İslamın temel meselesi olan iman nedir? o halde.

²⁷⁴ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*,s.51

²⁷⁵ Es-Suyuti, Abdurrahman b. Ebibekir; *Tarihu'l-Hulefa*, s.67

1. İman Kavramı Hakkında :

İman, sözlükte “emn” ve “eman” kelimelerinden türer. İnanma ve itimat anlamına gelir ki dilimizde “inanmak” anlamında kullanılır.²⁷⁶ İman tasdik demektir, yalanlamanın zıddıdır. Korkudan emin olmak, güvende olmak; güvenmek güvenilir olmaktır. İstilah olarak ise Hz. Peygamberi ve onun Allah’tan bildirdiklerini kabul etmek, tasdik edip dil ile ikrar etmek anlamlarına gelir.²⁷⁷ Tasdik kalp ile olan bir ameldir. Yani insanın mutmain olmasıdır. Buna Kur’an’da şu ayetler örnek verilebilir :

“İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için, dedi.”²⁷⁸

“...Henüz iman kalplerinize yerleşmedi...”²⁷⁹

2. Semantik Açıdan İman :

İman, semantik açıdan incelendiğinde, İslam’ın siyasi oluşum ve gelişim sürecinde nasıl bir değişim geçirdiğini göstermesi açısından bazı önemli hususlar içermektedir.” Semantik açıdan iman’ın dört tanım noktası vardır. (1) Öznesi, (2) nesnesi, (3) fiil, (4) dış tezahür biçimleri. Yani ‘iman’ kavramına bu dört değişik açıdan bakılabilir.”²⁸⁰ Fail, iman eden kişidir yani Kimdir

²⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, c.I., s.165

²⁷⁷ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, c.XIII, s.21.; er-Razi, *Muhtaru’s-Sahah*, s.20; el-FeyruzAbadi; *el-Kamusu’l-Muhit*, s.1518; İbn Hanbel; *el-Akide*, s.117; en-Nesefi, Ebu’l-Mu’in Meymun b. Muhammed; *Tebsıratu’l-Edille fi Usuli’d-Din*, c.II, s.404 vd.

²⁷⁸ Bakara 2/260

²⁷⁹ Hucurat 49/14

²⁸⁰ Izutsu, Toshihiko; *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s.21

mü'min? En genel ve kısa tanımıyla; “Resulullah’ın Allah’tan alarak bizlere bildirdiği bilgileri kalben tasdik edendir” denebilir.

İmanın nesnesi, yani ‘hakiki mü’min neye iman eder? sorusunu değil de tersinden bakarak, “kâfir kimdir? demek, gerekli olanı değil gereksiz olanı aramaktır aslında. Bu da toplumda bir güvensizlik ve huzursuzluk doğurarak anarşi ve terör getirecektir. Tıpkı her gün evinin önüne atılan çöpleri temizleyen ve bundan şikayet edenin durumu gibidir. Bu kişi çöplerin kaynağını bulup kurutmadıkça çöpleri tüketemeyecektir. İşte bunun gibi İslam’da kâfir olanı değil, müslüman olanı ortaya çıkaracak eğitime, yönelime gitmek daha doğru olacaktır. “İman fiilinin faili insandır. Muhatabı ise akıldır.”²⁸¹ Nesnesi bilgi olan iman, akıl tarafından süzülmezse, kalp yanlış bilgiyi tasdik edecektir. Dolayısıyla bilginin analizini yapıp, doğruyu yanlıştan ayırdetmek bireyin sorumluluğundadır.

Hz.Muhammed Kur’an’a göre belli görevleri olan, sadece bir elçi, müjdeleyici, uyarıcı, açıklayıcı, Allah’a itaate çağırıcı bir eğitmendir. Bu hususu bize en güzel şekilde delillendirip anlatan ise yine Kur’an ayetleridir:

“...Allah dileseydi o peygamberlerden sonra gelen milletler, kendilerine açık deliller geldikten sonra birbirleriyle savaşmazlardı. Fakat onlar ihtilafa düştüler de içlerinden kimi iman etti, kimi de inkâr etti. Allah dileseydi onlar savaşmazlardı; lâkin Allah dilediğini yapar.”²⁸²

²⁸¹ Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*,s.261

²⁸² Bakara 2/253

“Resûle düşen, ancak duyurmadır. Allah açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilir.”²⁸³

“De ki: "Ben, Allah'ın dilediğinden başka kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce sahip değilim. Eğer ben ğaybı bilseydim elbette daha çok hayır yapmak isterdim ve bana hiçbir fenalık dokunmazdı. Ben sadece inanan bir kavim için bir uyarıcı ve müjdeleyiciyim.”²⁸⁴

“Onlar seni yalanlarsa de ki: Benim işim bana, sizin işiniz de size aittir. Siz benim yaptığımdan uzaksınız, ben de sizin yaptığınızdan uzağım.”²⁸⁵

“...sen ancak bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekîldir.”²⁸⁶

“Biz, onlara vâdettiğimizin bir kısmını sana göstersek de veya seni öldürürsek de sana ancak tebliğ etmek düşer. Hesap yalnız bize aittir.”²⁸⁷

“Sana emrolunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir!”²⁸⁸

“Yine de yüz çevirirlerse, artık sana düşen ancak açık bir tebliğden ibarettir.”²⁸⁹

“Biz seni ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. De ki: Buna karşılık, sizden, Rabbine doğru bir yol tutmayı dileyen kimseler dışında herhangi bir ücret istemiyorum. Ölümsüz ve daima diri olan Allah'a güvenip dayan. O'nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarını O'nun bilmesi yeter.”²⁹⁰

²⁸³ Maide 5/99

²⁸⁴ A'raf 7/188

²⁸⁵ Yunus 10/41

²⁸⁶ Hud 11/12

²⁸⁷ Ra'd 13/40

²⁸⁸ Hier 15/94

²⁸⁹ Nahl 16/82

²⁹⁰ Furkan 25/56-58

“Biz onların dediklerini çok iyi biliriz. Sen onların üzerinde bir zorlayıcı değilsin. Tehdidimden korkanlara Kur'an'la öğüt ver.”²⁹¹

“Oysa ki onun temizlenip arınmasından sen sorumlu değilsin.”²⁹²

“O halde (Resûlüm), öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin.”²⁹³

3. Kur'an'a Göre İman'da Bireysellik :

İman etme olayında fayda veya zarar görecektir olan ancak kişinin kendisinden başkası değildir. İman eden veya etmeyen ne fayda ve ne de zarar yönünden Allah'a ve elçisine herhangi bir şey dokundurabilir. Ve bu da inanç hürriyetinde bireysel bir davranışın esas olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü iman, sadece bireyin kendi iyiliğini ve çıkarını öngörmektedir. Bu husus ta da Kur'an'dan bazı ayetler zikretmek yerinde olacaktır:

“Size Rabbiniz tarafından basiretler verilmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendisine, kim de kör olursa zararı kendinedir. Ben üzerinize bekçi değilim.”²⁹⁴

“De ki: Ey insanlar! Size Rabbinizden Hak gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim.”²⁹⁵

²⁹¹ Kaf 50/45

²⁹² Abese 80/7

²⁹³ Ğaşiye 88/21-22

²⁹⁴ En'am 6/104

²⁹⁵ Yunus 10/108

“Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edecek değiliz.”²⁹⁶

“...Artık kim doğru yola gelirse, yalnız kendisi için gelmiş olur; kim de saparsa ona de ki: Ben sadece uyarıcılardanım.”²⁹⁷

Kur’an’da iman ile ilgili ayetler incelendiğinde bunun bir beden fiili değil bir kalp fiili olduğu ifadeleri sıkça görülür. Böylece iman, ne fakihi ne siyaseti ve ne de toplumun diğer kesimlerini ilgilendiren bir olgu olmadığını göstermekte. İmanın sadece bireyle Allah arasında olan bir ilişki olduğu bu şekilde bir kez daha vurgulanmış olmakta. Bu hususla ilgili Kur’an ayetlerinden bazıları ise şunlardır:

“Kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâr ederse -kalbi iman ile dolu olduğu halde zorlanan başka- fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah’ın gazabı bunlardır; onlar için büyük bir azap vardır.”²⁹⁸

“...Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya götürür. Allah her şeyi bilendir.”²⁹⁹

“...Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler...”³⁰⁰

²⁹⁶ İsra 17/15

²⁹⁷ Neml 27/92

²⁹⁸ Nahl 16/106

²⁹⁹ Teğabun 64/11

³⁰⁰ A’raf 7 / 179

“Hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalarđı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek su ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur.”³⁰¹

“Onlar Kur’an’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?”³⁰²

“Ey Resûl! Kalpleri iman etmediğı halde ağızlarıyla "inandık" diyen kimselerden ve Yahudilerden küfür içinde koşuşanlar seni üzmesin...”³⁰³

“...İste onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir...”³⁰⁴

“İnkâr edenin inkârı seni üzmesin. Onların dönüşü ancak bizedir. İste o zaman yaptıklarını kendilerine haber veririz. Allah kalplerde olanı şüphesiz çok iyi bilir.”³⁰⁵

“...Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize sindirmiştir...”³⁰⁶

Yukarıdaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere imanın merkezi olarak kalp seçilmiş ve bununla ilgili bilginin ise sadece kişi ile Allah arasında kaldığı vurgulanmıştır. Dolayısıyla hiçbir insanın bu ilişkiye müdahale etme imkanı yoktur. İman etmenin veya etmemenin sonucundaki mükafat veya ceza tamamen Allah’a aittir. Bu hususta da Kur’an’da şunları okumaktayız :

³⁰¹ Hacc 22/46

³⁰² Muhammed 47/24

³⁰³ Maide 5 / 41

³⁰⁴ Mücadele 58/22

³⁰⁵ Lokman 31/23

³⁰⁶ Hucurat 49/7

“Allah, ihtilâfa düştükleri hususlarda kıyamet günü onlar hakkında hükmünü verecektir.”³⁰⁷

“Eğer seninle münakaşa ve mücâdeleye girişirlerse: "Allah yaptığınızı çok iyi bilmektedir" de. Allah kıyamet gününde, ihtilâf etmekte olduğunuz konulara dair aranızda hüküm verecektir.”³⁰⁸

“De ki: Ey gökleri ve yeri yaratan, gizliyi de aşikârı da bilen Allah! Kullarının arasında, ayrılığa düştükleri şeyin hükmünü ancak sen vereceksin.”³⁰⁹

“Ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şeyde hüküm vermek, Allah'a mahsustur. İste, bu Allah, benim Rabbimdir. O'na dayandım ve O'na yönelirim.”³¹⁰

“Onlar kendilerine ilim geldikten sonra, sadece aralarındaki çekememezlik yüzünden ayrılığa düştüler. Eğer belli bir süreye kadar Rabbinden bir söz geçmiş olmasaydı, aralarında hemen hüküm verilirdi. Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar da onun hakkında derin bir şüphe içindedirler.”³¹¹

Şu ana kadar zikredilen ayetlerin sonucunda Kur'an'a göre iman etmenin ve imanın gereğini yerine getirmenin, ibadet etmenin, tamamen bireysel aşamada kalan birer amel olduğunu görmekteyiz.³¹² Müslümanlar ancak birbirlerine ve başkalarına karşı öğüt ve nasihat verici; eğitim ve

³⁰⁷ Bakara 2/ 113

³⁰⁸ Hac 22/68-69

³⁰⁹ Zümer 39/46

³¹⁰ Şura 42/10

³¹¹ Şura 42/14

³¹² el-Benna, Cemal; *el-İslam ve Hurriyetu'l-Fikr*;s.32

bilgilendirmeye iman dairesinde destek olabilirler. Bu davranışın ötesine gidilmemesini isteyen Kur'an, bu hususta Hz.Muhammed'i örnek göstererek şunları ifade etmekte:

“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın? Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz. O, akıllarını kullanmayanları murdar kılar.”³¹³

“O halde öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin.”³¹⁴

³¹³ Yunus 10 / 99-100

³¹⁴ Ğaşıye 88 / 21-22

B. DAVRANIŞLARIN İNANÇ DOĞRULTUSUNDA OLMASI

Kur'an'a bakıldığında birçok ayette, bireysel olan bir seçimin sonucunda inançta ve ibadette bireysel sorumluluğun esas olması ve bu konudaki tercihlere baskı uygulanmaması gerektiği anlatılmaktadır. Müslümanlar olarak biz, onlara bu emaneti ve verilen sorumluluğun sonuçlarını sadece hatırlatmakla yükümlüüz.

“O halde öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin.”³¹⁵

Vahiy için, ne tarihi olaylarda ve ne de başka bilgi aktarımında esas amaç bilim dünyasına katkı sağlamak olmayıp, ifade edildiği gibi ahlaki bir düzene girmeyi teşviktir. Ahlaki bir düzen de ancak, seçimin, tercihin olduğu ve bunlarda da hür iradenin kullanılabilirdiği ortamlarda görülebilir. Bu durumda da “Önümde birden çok hareket ihtimali bulunduğu zaman, bizzat Cenab-ı Hak bile benim yerime hissetmez, hüküm vermez ve yolu seçmez”³¹⁶ fikri, yerinde bir ifade olacaktır.

Kur'an, mü'minlerden gaybı ve ahireti düşünerek yaşamalarını istemektedir. Bu yaşamı da kişinin takvaya sahip olmakla elde edebileceğini söyler ki takva, sonunu düşünerek ahlaklı davranmak, sonunun iyi olması için çalışmaktır. İnanma hürriyeti bireysel bir konu olduğu için bu alana ne Allah ne peygamber ve ne de herhangi bir insan müdahale etmektedir. İnsanın inanç

³¹⁵ Ğaşıye 88/21-22

³¹⁶ İkbāl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s.140

ve ibadet noktasında bağnaz veya taassupkar davranması, anlayış ve idrak yollarından birini mutlaka tıkar.³¹⁷ Kendisine dinin mesajı tebliğ edilen kişi bu mesaj açık seğik belli olduktan sonra tasdik veya inkar da özgür bırakılmıştır. Bu sorumluluğun açık gereğidir.

“İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık.”³¹⁸

“Sizden, hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”³¹⁹

“Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder; kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız”³²⁰

Yukarıdaki ayetler, seÇilmiş bir ümmet olduğumuzu bildirmekte. Ancak bu seğilmişliğin verdiği üstünlüğü kötüye kullanma hakkına kimse sahip değildir. Söz konusu ayetlerin gereği yerine getirilecek diye önüne gelen herkesi zorlamak ve kabul etmeyenleri hemen hapsedmek, işkence etmek veya öldürmek ne kadar Kur'an merkezli bir yaklaşımdır? Elbetteki iyiliği anlatmak ve kötülüğü engellemek müslümanların yaşamlarında göstermeleri gereken temel bir ilkedir. Ancak sorun, bu ilkenin hangi yöntemlerle uygulanacağı hususunda olmaktadır. Zira mü'minler ancak kardeştirler,³²¹ hakikate çağırmanın ve birbirine bunu hatırlatmanın yollarını da Kur'an bizlere bildirmiştir.

³¹⁷ Ebu Zehra, Muhammed; *İmam Şafii*, s.124

³¹⁸ Bakara 2/143

³¹⁹ Al-i İmran 3/104

³²⁰ Al-i İmran 3/110

³²¹ Hucurat 49/10

“Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir.”³²²

“Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler. Sonra şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır.”³²³ Öyleyse dini bilgilerin, eğitilmiş bir kesim tarafından verilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

İslam’da Davranış Hürriyeti :

İslam’ın temel kaynağı olan Kur’an, Müslümanların davranış hürriyeti hakkında geniş bir alan tanımaktadır. Genel manada tüm insanlar için tanınan haklara da saygılı olunmasını istemektedir. İnsanların haklarının kısıtlanması durumunda da bireysel ve toplumsal huzursuzluğun, karmaşanın çıkacağı uyarısında bulunmaktadır: “İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”³²⁴

Yaşamın birçok alanında olduğu gibi İnanç ve ibadet hususunda da insanların hakları vardır. Az önceki ayetle, İslam’dan başka bir dine mensup olana dini zorluk çıkarılmayacağı anlaşılacağı gibi müslümanların da kendi aralarında inancın gereğini yaşama noktasında zorluk çıkarmaması gerektiği yorumunu yapabiliriz.

Muhammed Hamidullah, İslam’da Devlet İdaresi adlı eserinde inanç ve amel hürriyeti ile ilgili olarak “İslami hükümet şeklinin esasları dini olduğundan, ırk ve dil üzerine dayanmadığından, irtidat siyasi – dini bir isyan

³²² Bakara 2/263

³²³ İsra 17/53; bkz.Nahl 16/125; Taha 20/44

³²⁴ Şuara 26/183

teşkil eder”³²⁵ demektedir. Burada irtidadın siyasi olarak değerlendirilmesini mürtedin açık bir cephe almasıyla ilişkilendirerek değerlendiriyoruz.

Kur'an'da cihad kavramını inceleyen bir başka yazar Bernard Lewis de mürtedin durumuna değinmiş ve onlarla yapılan savaşı ne yazık ki cihad kavramı içerisinde değerlendirmiştir. Aslında o, bu yaklaşımın İslam Hukukçularının görüşü olduğunu da belirtmektedir.³²⁶ Ancak kaynakların bize bildirdiğine göre Hz.Peygamber, kendi döneminde hiçbir insanı mürted olduğu için öldürmemiş, ölüm cezasına çarptırmamıştır.³²⁷ Örneğin, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh Mekke'nin fethinden önce müslüman olmuş, hicret etmiş, Hz.Peygamberin vahiy katipliğini yapmış birisidir. Fakat sonradan irtidat etmiştir. Mekke'nin fethinden sonra tekrar müslüman olmuştur. Hz.Osman döneminde de valilik yapmıştır.³²⁸

Mürtedin ve mülhidin durumu hakkında bir yazar da şunları kaydetmektedir: “Bunların ikisi de insan şerefini düşüren, şahsiyetini çiğneyen, itibarını kaybettiren sebeplerdir. İslam bunun ikisine de hoş görü ile bakamaz ve Müslümanı bu konularda başıboş bırakamaz”.³²⁹ Yazar aynı zamanda mürted ve mülhidin cezasının kılıçla idam olduğunu, bunu da Hz.peygamberden rivayet edilen hadisleri Buhari ve Ahmed b. Hanbel'in kaynaklarına istinaden dayandırarak anlatmaktadır. İlginç olan nokta ise yazarın mülhid ve mürtedin niçin böylesi ağır bir ceza ile cezalandırılıyor?

³²⁵ Hamidullah; *İslam'da Devlet İdaresi*, s.139

³²⁶ Lewis,Bernard;*İslam'ın Siyasal Söylemi*,s.88

³²⁷ Hz.Peygamber dönemindeki ölüm infazları ve cezaları için bkz. Çakır, Mine; *Hz.Peygamber Döneminde Gerçekleşen Ölüm İnfazları*, s.4 vd.

³²⁸ Keleş,Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*,s.208

³²⁹ Ulvan, Abdullah,*İslam'da İnanç Hürriyeti*,s.76

sorusuna verdiği cevaptır : “ çünkü mülhidin varlığındaki sorumluluk duygusu ölmektedir, vicdandaki gayba iman duygusu ve ahlaki değerler yıkılmaktadır, kişiye ibahacılığa ve günah işlemeye iter, şahsiyet duygusunun yok olmasına neden olur”.³³⁰ Ve devamla, İslam hukukçularının öngördükleri cezanın uygulanmasında, mürtede tevbe etmenin dahi teklif edilerek hapis edilmesinin gereksiz olduğuna işaret etmektedir. Zira tevbe ettirecek İslam devletinin! bir kadısı bulunmamaktadır, bu yüzden bu uygulama atlanarak mürted veya mülhid hemen aleme ibret maksadıyla idam edilmelidir, görüşündedir.³³¹

Yukarıda vermiş olduğumuz bu görüşler, tarihi kaynakların verilerine dayanılarak verilmiş ise, kaynakların tekrar okunarak doğru yorumla doğru sonuca ulaşılması İslam dinin hakikati açısından çok önemlidir. Bu kaynakların başında da elbette ki Kur’an gelmektedir. Birinin suçuna karşılık bir ceza vermek ve sonra bunun delilini de Kur’an’da aramak doğru değildir. Öncelikle davranışın vahiy açısından suç olup olmadığı, suç ise niteliği araştırılıp daha sonra cezanın verilip verilmeyeceği aşamasına gidilmesi en doğru yöntem olarak görünmektedir. Ki gerçek hukukçularımızın da bu şekilde davrandığını düşünmekteyiz.

Mürtede verilen ölüm cezası hadd’in mantığına da uymamaktadır. Şöyle ki; hadd, “lügatta def” ve men etmek manasına olup, suçluyu bir daha o suçı işlemeye döndürmeyecek ve başkalarının da işlemesine mani olacak şekilde

³³⁰ Ulvan; *İslam’da İnanç Hürriyeti*, s.100

³³¹ Ulvan; *age*,s.101-107

cezalandırmak demektir”.³³² Eğer her irtidat eden idam edilecek olsaydı irtidat etme cesareti tarih boyunca gösterilemezdi. İrtidatın nedeni olarak gösterilen ayetlere bakıldığında³³³ bunun düşmanlık için yapıldığını ve İslam’a ve müslümanlara zarar vermek, kastını taşıdığı için bu insanların cezalandırıldığını görmekteyiz.³³⁴ Böylece mürtede verilen ölüm cezası Kur’an’a aykırı bir ceza olup Kur’an’da olduğunu söylemek delilsiz bir iddiadır. Mürtede tanınan hak, ilahi olup onlara karşı gerekli tavrı takınma ayetlerde ifade edilmiştir.³³⁵ Allah’ın tanıdığı bir hakkı, hürriyeti müslümanlar da tanımak durumundadır.³³⁶ Mürtedin durumunu din hürriyeti içerisinde görmeyerek müslüman olan birisinin artık sorumluluk aldığını ve bunu keyfi veya gayri keyfi terk etme hakkının olmadığını söylemek; mürtedin sorumluluğunu terk eden kişi olması dolayısıyla siyasi açıdan bir tehlike olduğunu belirterek onun için idam cezasını öngörmek doğru değildir.

Kur’an’da davranış hürriyetine konu olan Mürtedin durumundan başka, Müslümanlara yönelik teklifi emirler de okumaktayız. İman eden insanlar bu inançlarının gereği olarak bazı davranışlarda bulunmak durumundadırlar. Kur’an-ı Kerim’de “Ey İman edenler “ diye başlayan ayetlerin ardından genel olarak bir davranışın yapılması veya yapılmaması istenmektedir. Söz konusu davranışların özellikle Mü’minlerden istenmesi davranışın farklılığını değil davranışta bulunanın ayrıcalıklı olduğunu veya diğer sıradan insanlardan bir

³³² Köksal, Asım; *İslam Tarihi*, c.IV.,s.115

³³³ “Ehl-i kitaptan bir gurup şöyle dedi: "Müminlere indirilmiş olana sabahleyin inanıp akşamleyin inkâr edin. Belki onlar dönerler." Al-i İmran 3/72

³³⁴ Doğrul; *Kur’an-ı Kerim’in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyuruğu*; s.201-202

³³⁵ Bkz.Şuara 26/183

³³⁶ Zeydan,Abdulkerim,*İslam Hukukunda Ferd ve Devlet*,s.68

farkının olması gerektiğini göstermektedir. Çünkü bu kişi yaşamının merkezi olan zihinsel devrimi gerçekleştirmiştir. Kur'an'da Mü'minlerden yapılmasını istediği davranışlara örnek olarak :

“Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğru söz söyleyin”³³⁷

“Ey iman edenler! Size "Meclislerde yer açın" denilince yer açın ki Allah da size genişlik versin. Size "Kalkın" denilince de kalkın ki Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”³³⁸

“Ey iman edenler! Allah'ın yardımcıları olun...”³³⁹

“Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun.”³⁴⁰

“Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter.”³⁴¹

“Ey iman edenler! Allah'a ve Resûlüne itaat edin...”³⁴²

“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın...”³⁴³

Yukarda verilen örnek ayetlerde hitap, mü'min olanlara yapılmakta ve onların bu konumlarından dolayı ayrıcalıklı oldukları ve neleri yapmaları

³³⁷ Ahzab 33/70

³³⁸ Mücadele 58/11

³³⁹ Saff 61/14

³⁴⁰ Tahrim 66 / 6

³⁴¹ Tahrim 66 / 8

³⁴² Enfal 8 / 20, Nisa 4/59

³⁴³ Maide 5 / 6

gerektiği, nasıl davranmaları gerektiği anlatılmaktadır. Aynı şekilde davranışlarına yön vermek için daha önceden yapılan yanlışların da terk edilmesi, nelerin artık yapılmaması gerektiğini bildiren ayetler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları :

“Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.”³⁴⁴

“Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtil bir şekilde aranızda yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, sizi esirgeyecektir.”³⁴⁵

“Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna yol göstermez.”³⁴⁶

Bu ayetleri daha da çoğaltmak mümkündür ancak burada zikrettiğimiz birkaç ayetten de anlaşılacağı üzere Allah, kendisine iman edenlerin davranışlarını değiştirerek istenilen kul olma yolunda mü'minlere rehberlik etmektedir. Allah'ın Kur'an'da mü'minlerden yapmalarını istediği davranışlar mü'min'i daha ahlaki yaşama götüreren rehber ilkelerdir. Yani söz konusu davranışları yapıp yapmamak yine kendini mü'min olarak gören kişinin vicdanına ve inanç derecesine kalmıştır. Eğer inancından dolayı istenilen davranışlarda bulunmazsa sorumlu tutulacağını ve karşılığında dünyada

³⁴⁴ Al-i İmran 3/ 130

³⁴⁵ Nisa 4/ 29

³⁴⁶ Maide 5 / 51

yapmış olduğu bütün iyi davranışlar boşa çıkacağını, ahirette büyük bir azapla karşılaşacağını, Allah açık bir şekilde ifade etmiştir:

“İnananlar arasında çirkin şeylerin yayılmasını arzulayan kimseler için dünyada da ahirette de çetin bir ceza vardır. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”³⁴⁷

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin. İşlerinizi boşa çıkarmayın.”³⁴⁸

“Ey iman edenler! Yapmayacağımız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağımız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılaşılır.”³⁴⁹

“Ey iman edenler! Allah'a ve Peygambere hainlik etmeyin; bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz.”³⁵⁰

“Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.”³⁵¹

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse Allah, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir.”³⁵²

³⁴⁷ Nur 24 / 19

³⁴⁸ Muhammed 47 / 33

³⁴⁹ Saff 61 / 2-3

³⁵⁰ Enfal 8 / 27

³⁵¹ Maide 5 / 87

³⁵² Maide 5 / 54

C. BAKARA 256.AYET VE İLGİLİ DİĞER AYETLER

Bakara 256.Ayetin Nüzul Sebebi ve Hükümü Hakkında

“Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâgutunu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.”³⁵³

Yukarıda mealini vermiş olduğumuz Bakara suresi 256. ayetin manasından çıkarılan hüküm, dinde baskı, icbar ve tehdit gibi hürriyeti kısıtlayan irade dışı davranışlara yer olmadığıdır. Bu ayet, farklı dine mensup kişilere tebliğin sınırına konu olabileceği gibi İslam dininin kendi içerisindeki uygulamalarında zorlamanın olmayacağına da işaret etmektedir. Ayetin ilk ifadelerini tercüme ederken iki şekilde de cümle kurulabilir, ancak “Dinde zorlama yoktur”, ifadesi ile “Dinde zorlama yoktur”, arasında açıkça fark olduğu görülür. İlk ifade farklı dinlerden olanlarının birbirlerinin dinlerine davette, icbarın olmamasını anlatırken ikinci ifade daha çok mensubu olunan dinin bireylerinin birbirlerine din hususunda herhangi bir icbarda bulunamamalarını anlatmaktadır. “Ayette geçen ‘fi’ d-din’ ibaresi zorlamayla ilgili değil, haberdir. Böylece mananın aslı ‘zorlama dinde yoktur’ demektir. Yani, sadece dine değil, her neye olursa olsun zorlama cinsi, Hak din olan İslam’da yoktur.”³⁵⁴ Merhum Hamdi Yazır, bu ayetin tefsirine devamla şunları söylemektedir:

“Rıza ve iyi niyet bulunmayan hiçbir amel ibadet olmaz. ‘Ameller niyetlere göredir’. Dini isteklerin hepsi zorlamasız, iyi niyet ve rıza ile yapılmalıdır. Zorlama ile inanç mümkün değildir. Zorlama ile gösterilen iman,

³⁵³ Bakara 2 / 256

³⁵⁴ Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, c.II,s.136

hakiki iman değildir; zorlama ile kılınan namaz, namaz değildir. Oruç böyle, hac böyle, cihat böyle vs. Bundan başka, bir kimsenin diğerine tecavüz edip de, herhangi bir işi zorlamayla yaptırması da caiz değildir. Kısacası İslam hükmü altında herkes, görevini isteyerek yapmalı, zorlamasız yaşamalıdır...”fi”de zarf oluş değil, sebebiyet düşünülürse, mana şu olur: Zorlama din için yoktur, yahut zorlama din için, dine sokmak için yapılamaz. Zira zorlama, bir kimseye hoşlanmadığı bir işi fiilen bir tehdit ile yapmak zorunda bırakmaktır. Halbuki din, hoşlanılmayacak bir şey değildir. Dinin aslı olan imanın kökü tasdik, doğrulamak ve kalben inanmaktır. Bu ise, tamamen bir rıza ve güzellikle seçme işidir.”³⁵⁵

Hamdi Yazır’ın buraya kadar vermiş olduğumuz ifadelerinden onun İslam’da ibadetin zorlama ile yapılmaması gerektiği görüşünü savunduğunu söyleyebiliriz. Ancak yazar, ilerleyen satırlarda İslam dinine girmiş birisinin Allah’a ve Resulüne bir ahd’de bulunduğunu ve eğer bu ahdinden dönerse cezalandırılması gerektiğini ifade etmektedir. Şafii ve Hanefi mezheplerinin görüşlerini de aktararak, ‘Hanefilerin İslam’a girmek bir ahd olmadığı gibi İslam’dan çıkmak da bir ahdin bozulması anlamına gelmez ve kaldı ki küfür Kur’an’da tek bir millet olarak adlandırılmıştır’ görüşünü değil; Şafii’lere ait olan önce ‘tekrar imana çağrılır ve tevbe etmesi istenir, dönmezse cezalandırılır. Ancak dinin alt dalları olan ibadetlerde zorlanmaz’, görüşünü tercih ettiğini anlamaktayız.³⁵⁶

³⁵⁵ Yazır; *age*, c.II,s.137

³⁵⁶ Yazır; *Hak Dini Kur’an Dili*,c.II,s.139

“Dinde zorlama yoktur” ayetiyle din hürriyetinden söz eden ilahi kelamın varlığı, tefsir alimleri arasında görüş ayrılıklarının olmasına neden olmuştur. Kurtubi bu ayetin durumu hakkında altı farklı görüş olduğunu söylemiş,³⁵⁷ eş-Şevkani ise yedi farklı görüş olduğunu bildirmiştir.³⁵⁸ Bu görüşleri birkaç ortak başlık altında vermek mümkündür:

1. Bakara 256. Ayetin Hükümünün Yürürlükten Kaldırıldığını Belirten Görüşler :

Bu görüş sahiplerince ayetin nüzul sebebi hass olduğu için, daha sonra inen savaş ayetlerince³⁵⁹ “dinde zorlama yoktur” hükmü ortadan kalkmıştır. Böylece, herkes hiçbir fark gözetilmeksizin dine zorlanabilir sonucu doğmakta. Abdullah b. Abbas, Said b. Cübeyr, Amir eş-Şa’bi, ve Mücahid’e göre bu ayeti kerime, Ensar’dan bir kısım insanlar hakkında nazil olmuştur. Medineli kadınlar henüz İslam Medine’ye gelmeden önce çocuk doğuracakları zaman çocuğun sağlıklı ve ömürlü olması için adakta bulunurlardı ve Yahudilerin inançta üstünlüklerini kabul ettikleri için, çocuklarını Yahudi yapacaklarını söylerlerdi. Medine İslam’la tanışıp Medineliler müslüman olunca Ensar, Yahudi olan çocuklarını İslam’a zorlamak istedi. Ayet bu durumu engellemek için nazil oldu denilmiştir.³⁶⁰

³⁵⁷ el-Kurtubi; *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, c.III, s.267

³⁵⁸ eş-Şevkani; *Fethu'l-Kadir el-Camiu Beyne fi'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min İlmi't-Tefsir*, c.I., s.416

³⁵⁹ Tevbe 9/ 29,73,123

³⁶⁰ et-Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir; *Camiu'l-Beyan A'n Te'vili'l-Kur'an*, c.3-4, s.14; İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, c.III, s.1023-1024; el-Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmet el-Ensari, *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, c.III, s.279-281; et-Tabersi, Ebi Ali el-Fadl İbnu'l-Hasan, *Mucmeu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, s.363-364; er-Razi b. Ebi Hatim, Abdurrahman b.

Ebu Bişr: “Said b. Cübeyr’e “Dinde zorlama yoktur.....” ayetini sordum. Dedi ki: “Bu ayet Ensar hakkında nazil olmuştur.” Onlara has olarak mı? dedim. Onlara has dedi.”³⁶¹ Bu nakilden sonra yukarda izah ettiğimiz Ensarın durumunu anlatmaktadır.

Ayetin nüzul sebebi hakkında bildirilen ikinci rivayet ise, Ensardan Salim b. Avf’ın oğullarından olan Husayn³⁶²,ın iki oğlunun durumu hakkındadır. Husayn’ın iki oğlu Hıristiyan olmuştu ve kendisi müslüman idi. Husayn, oğullarını İslam’a davet etti ve onları zorladı. Aralarında anlaşamayınca durumu Hz.peygambere arz ettiler ve bunun üzerine bu ayet nazil oldu. Bunun üzerine Husayn oğullarını serbest bıraktı, onlara karışmadı.³⁶³ Hatta Hz.Peygamber’in bu hükmünden dolayı Husayn razı olmamış ve hakkında “Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.”³⁶⁴ ayetinin nazil olduğunu es-Süddi bildirmektedir.³⁶⁵

Suyuti’nin Mücahid’den bildirdiği bir rivayette ise Medine’de bazı Evs’lilerin Yahudi çocuklarını emzirdikleri ve onlara Hz.Muhammed’in bunu

Muhammed b. İdris,*Tefsir el-Kur’an el-A’zim*,c.II,s.493-494; el-Beyhaki, Ahmed b. El-Hüseyn b. Ali b. Musa Ebubekir, *Sünenü’l-Beyhaki el-Kübra*, c.9, s.186

³⁶¹ et-Taberi; *Camii’l-Beyan A’n Te’vili’l-Kur’an*,c.3-4,s.15

³⁶² es-Süddi’den gelen bir rivatte ise bu adamın adı “Ebu’l-Husayn” olarak zikredilmektedir. et-

Taberi, age., aynı yer; et-Tabersi; *Mucmeu’l-Beyan fi Tefsiri’l-Kur’an*, s.363-364

³⁶³ er-Razi, *Tefsir el-Kur’an el-A’zim*,c.II, s.493-494; el-Meraği, Ahmed Mustafa, *Tefsiru’l-Meraği*, c.I, s.16-17 ; Hicazi, *et-Tefsir el-Vadîh*, aynı yer; et-Taberi, *Camii’l-Beyan A’n Te’vili’l-Kur’an*,s.15;

el-Kurtubi, *el-Camii’l-Ahkami’l-Kur’an*,aynı yer

³⁶⁴ Nisa 4/65

³⁶⁵ et-Taberi; *Camii’l-Beyan A’n Te’vili’l-Kur’an*, c.III,s.15

yasaklamasından sonra da o insanları İslam'a zorlamaları üzerine bu ayetin nazil olduğunu bildirmektedir.³⁶⁶

Bakara 256.Ayetin hicretin üçüncü yılı nazil olduğu bildirilmekte.³⁶⁷ Ayet hakkında kendi görüşünü dile getiren Zeyd b. Eslem ise bu ayetin Mekke'de inen geçici barış ayetlerinden olduğunu hicretten sonra savaşa izin verilen ayetlerce bunun hükmünün kaldırıldığını belirttiği rivayet edilmektedir.³⁶⁸ Bu ayetin nesh edildiği hususunu ifade eden bu görüşler neticesinde Kur'an'da nesh'in olup olmadığı konusuna da kısaca değinmek istiyoruz.

³⁶⁶ es-Suyuti; *Ed-Dürri'l-Mensur*, c.II,s.20

³⁶⁷ Hicazi, M.Mahmut; *et-Tefsir el-Vadh*, c.1-10,s.8-9

³⁶⁸ eş-Şevkani; *Fethu'l-Kadir*,c.I,s.416

KUR'AN'DA NESH PROBLEMİ

Neshin Tanımı :

Nesh, sözlükte iptal etmek, gidermek, yok etmek, nakletmek, değiştirmek, bir şeyin yerine başkasını getirmek demektir. “Güneş gölgeyi neshetti” demek, onun yerine geçti demektir. Buna ortadan kaldırdı, iptal etti denilir. Rüzgar, beldenin izlerini yok edip sildi –neshetti- de bu anlamdadır. Ayrıca yazmak, kopyalamak bir kitabın nüshalarını yapmak, çoğaltmak anlamlarına da gelmektedir.³⁶⁹

İslâmî bir terim olarak Nesh; bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nass ile kaldırmaktır, başka bir deyimle, şer’i bir hükmün başka bir şer’i delil ile kaldırılması veya mukaddem tarihli bir nassın hükmünü muahhar tarihli bir nas ile değiştirmek veyahut ta, mukaddes bir metnin ilgası manasında kullanılır; ortadan kaldırılan hükme mensuh, onu ortadan kaldırana da nâsih denir.³⁷⁰ Herhangi bir şer’i hükmün zıddına sonradan başka bir şer’i delilin konması³⁷¹ dinî bir hükmün yürürlükten kaldırılması veya daha sonra gelen bir hükümle değiştirilmesine de denilmektedir.³⁷² Taberi, tefsirinde İbn Mesud, İbn Abbas, Mücahid ve Suddi’ye dayandırılan rivayetleri vererek Bakara 2/106. ayette geçen “Ma Nenseh” ibaresini “Hükmün veya lafzın Kur'an'dan

³⁶⁹ İbn Manzur; *Lisanu'l-Arab*, c.3, s.61; el-Cürçani, Ali b.Muhammed b. Ali; *et-Ta'rifat*, s.309; Abdulkadir er-Razi, Muhammed b. EbiBekir; *Muhtaru's-Sahah*,s.688; *Yazır; Hak Dini Kur'an Dili*, c.1, s.371

³⁷⁰ el-Cürçani; *et-Ta'rifat*, s.309; İbn Manzur; *Lisanu'l-Arab*, c.3, s.61; Şaban, Zekiyyüddin; *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulu'l-Fıkh)*,s.424; Cerrahoğlu; *Tefsir Usûlü*,s.122

³⁷¹ Et-Taberi; *Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*; c.1,s.571; Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*,s.371

³⁷² Şafii, bu görüşte olup ona göre bir ayeti başka bir ayettin neshedebileceği, yani Allah'ın kitabında olanı ancak Allah neshedebilir demektedir bkz. eŞafii; *er-Risale*, s.106 vd.; eŞafii; *Ahkamu'l-Kur'an*; c.I,s.33 vd

kaldırılması veyahut da hükmün başka bir hükümle tebdil edilmesi” olarak aktarmaktadır.³⁷³

Müfessirlerin ve fıkıhçıların büyük çoğunluğu, neshi şer’i bir delilin başka bir şer’i delille ortadan kaldırılması olarak kabul ettikleri görülmektedir. Bu konuda tam olarak uzlaşmamış olsalar da prensip olarak neshin hem Kur’an’la daha önceki semavi kitapların hem de Kur’an’ın kendi ayetleri arasında olabileceğini benimsemişlerdir.³⁷⁴

Bunun dışında söz konusu yaklaşımların dışında kalarak Kur’an’da neshin olamayacağını ancak, Kur’an’ın gönderilmesiyle beraber diğer şeriatler için geçerli olabileceğini savunanlar³⁷⁵ olduğu gibi, günümüzde neshi kabul etmeyenler veya neshi farklı yorumlayanlar da bulunmaktadır.³⁷⁶

Kur’an’da neshin olmayışının daha doğru bir düşünce olacağı hakkında güncel olarak şu değerlendirme yapılmıştır.“Daha çok son dönem İslam bilginlerinin tercih ettiği ve bizce de isabetli olan anlayışa göre bir konuda iki farklı hüküm içeren iki ayetten, sonra gelenin –nihai bir düzenleme getirme amacının açıkça anlaşıldığı durumlar dışında- öncekinin hükmünü tamamen ortadan kaldırdığını düşünmek yerine, her iki ayetin de kendi şartlarında geçerli ve yürürlükte olduğunu, hangisinin indiği şartlar mevcutsa onun hükmünün uygulanabileceğini, eğer birinin şartları artık sonsuz olarak tekrar

³⁷³ Et-Taberi; *Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*, c.I, s.571 vd.

³⁷⁴ Bu konuda şu eserlere bkz: Katade b. Deame, İbn Katade es-Sudusi Ebu'l-Hitab; *en-Nasihü ve'l-Mensuh*; İbn Hazm; *en-Nasihü ve'l-Mensuhu fi'l-Kur'an'i'l-Kerim*; İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman Ebu'l-Ferec; *el-Mufassa bi Ekfi Ehli'r-Rusuhi min İlmi'n-Nasih ve'l-Mensuhi*;

³⁷⁵ Koçyiğit, Talat; Cerrahoğlu, İsmail; *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, c.I, c.190-191; Esed, Muhammed; *Kur'an Mesajı Meal Tefsir*; s.30-31; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, c.I, s.371 vd; Edisyon Çalışma, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c.I, s.103-104, Doğrul; *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyruğu*, c.I, Mukaddime Kısmı s.49-54

³⁷⁶ Atay; *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*, s. 64-68; Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*, s.157 vd.

doğmazsa pratikte o hükmü uygulamaya da imkan bulunamayacağını düşünmek daha isabetli görünmektedir.”³⁷⁷

Nesh probleminin oluşumunda etkin olan şey, sadece değişim olgusunu ima eden ayetlerden ibaret değildir. Kur'an'ın ışığında ve Hz.Peygamberin önderliğinde bir toplumsal değişim hadisesi meydana gelmiş; bu değişim süreci içerisinde benzer veya farklı olaylar, farklı durumlar ortaya çıkmış, bütün bunlara paralel olarak tedrici bir şekilde vazedilen hüküm ve yönlendirmeler birbirini takip etmiştir.

Olay ve olguların birbirlerine benzerliklerinin yanında farklı boyutlarının da olabileceği yeteri kadar idrak edilmediğinde ve mesele sadece lafzi yaklaşımla yazılı metin düzeyinde değerlendirilmeye çalışıldığında, konuya yaklaşan kimselerin gözünde aynı konuda birbirine ters iki yönlendirme ve hüküm varmış gibi gözükmiştir. Nesh konusunda yapılan çalışmalardan ve telif edilen eserlerden, başta sahabe ve tabiun olmak üzere ilk dönemdeki müfessirlerin neshin teorisine girmeksizin ve onun açık bir tarifini yapmaksızın kelimenin lügavi anlamından hareket ettikleri görülmektedir. Onlar neshi, zaman olarak daha sonraki ilahi bir hükmün daha öncekinin yerine geçmesi şeklinde anladıkları gibi; mutlakın takyidini, umumun tahsisini, mücmelin tebyinini, istisnayı da nesh kavramı içerisinde

³⁷⁷ Edisyon çalışma; *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*,c.I,s.103-104; Atay; *İslam'ı Yeniden Anlama*,s.141

değerlendirmişlerdir.³⁷⁸ Dolayısıyla nesh konusunda dayanılan kaynağın ictihat olduğu kaydedilmektedir.³⁷⁹

Nesh teorisinin gündeme gelişi ile ilgili olarak Ömer Rıza Doğrul şunları aktarmaktadır: “Neshin ortaya çıkışına baktığımız zaman, bu teorinin Hz.Peygamber döneminde olmadığını görmekteyiz. Zira Hz.Peygamberden bize ulaşan hiçbir haberde bir ayetin diğer ayeti neshettiğine dair bir ifade bulunmamaktadır. O halde bu nesih olayı nereden çıkmıştır? “Asrı saadetten sonra, birbirini tutmadığını düşünülen ayetler karşısında bunlardan birinin diğerini neshettiği düşüncesine varılmıştır. Oysaki Kur’an’da birbirini tutmayan hiçbir ayet bulunmamaktadır. Buna da Kur’an’da şu ayet açık olarak işaret etmektedir: “... bu Kur’an Allah’tan gayrısı tarafından olsaydı, elbette ki içinde birçok ayrılıklar ve ahenksizlikler bulacaklardı”.³⁸⁰ Mademki Kur’an içinde hiçbir ayrılık, ahenksizlik yoktur, nasih ve mensuh da olmaması gerekir. Çünkü nasih ve mensuhun temeli, ayetler arasında uygunsuzluk bulmaktır.”³⁸¹

Neshin Sadece Ehl-i Kitapla İlgili Olduğunu İddia Edenlerin Görüşlerinin Değerlendirmesi:

İlk peygamberden başlayıp son peygambere kadar devam eden vahiy süreci incelendiğinde neshi geçmiş şeriatlerle bağlantılı olarak ele almak pek de tutarlı görünmemektedir. Ayrıca Kur’an’da Allah’ın böyle bir ifadesine

³⁷⁸ Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*,s.15-17

³⁷⁹ Atay; *İslam'ı Yeniden Anlama*,s.152

³⁸⁰ Nisa 4/82

³⁸¹ Doğrul; *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyruğu*, c.I,Mukaddime Kısmı s.50

rastlamak da mümkün değildir. Oysaki Kur'an kendisinden önceki kitapları doğrulayıcı, tasdik edici olduğunu da açık bir şekilde açıklamaktadır. Peygamberi daha önceki kitapları yalanlayıcı veya neshedici olarak değil doğrulayıcı olarak gönderdiğini şu ayetlerde açıkça ifade etmektedir:

“Sana vahyettiğimiz kitap, kendinden öncekini doğrulayıcı olarak gelen gerçektir. Allah, kullarından haberdardır, görendir.”³⁸²

“Onlara Allah katından ellerindeki doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları kendilerine ulaşınca onu inkâr ettiler. Allah'ın laneti böyle inkarcıdır.”³⁸³

“Söyle : Cebrail'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidayet rehberi ve müjdecisi olarak Kur'an'ı senin kalbine indiren odur”³⁸⁴

“Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları koruyucu olarak bu kitabı hak ile indirdik...”³⁸⁵

“O sana kitabı gerçeğin ta kendisi ve öncekileri doğrulayıcı olarak indirmiştir; daha önce insanlara doğru yolu göstermek üzere Tevrat ve İncil'i indirmişti; furkanı da indirdi...”³⁸⁶

Burada vurgulanması gereken şey, Kur'an'ın tasdik ettiği kitap ellerinde bulunan, tahrif edilmiş olan değil, asıl nüshalarda olanlardır. “Allah indinde

³⁸² Fatır 35/31

³⁸³ Bakara 2/89

³⁸⁴ Bakara 2/97

³⁸⁵ Maide 5/48

³⁸⁶ Ali-İmran 3/3-4; benzer ayetler için bkz.En'am,6/91-92; Yunus 10/37;Fatır 35/31; Ahkaf 46/12,30

din İslam'dır"³⁸⁷ ayeti gereği Kur'an ile diğer kitaplar arasında itikat, ahlak gibi temel konularında bir değişim veya iptallik söz konusu değildir.

“Ey Peygamber! Temiz olan şeylerden yeyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkiyle bilmekteyim. Şüphesiz bu bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir; ben de sizin Rabbinizim. Öyle ise benden sakının.”³⁸⁸

“Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı...”³⁸⁹

“Senden önce gönderdiğimiz elçilerimize sor! Rahmân'dan başka tapılacak tanrılar emretmiş miyiz?”³⁹⁰

Kur'an ile diğer semavi kitaplar arasında zaruriyat, haciyat ve tahsiniyat konularındaki temel hükümler yönünden bir fark olmamakla beraber, teferruat yönünden gerekli uyarlamaların varlığı mümkündür.³⁹¹

“...Her birinize bir şerîat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı...”³⁹²

“Biz, her ümmete, uygulamakta oldukları bir ibadet tarzı gösterdik...”³⁹³

Kur'an ve Hz.Muhammed kendinden öncekileri nesh ettiğini ilan etmiş olsaydı eğer bunu Hz.Muhammed'in hayatında görmek kolay olmalıydı. Zira onun Hıristiyan liderleri İslam'a davet için yazmış olduğu mektuplarında bu

³⁸⁷ Ali-İmran 3/19

³⁸⁸ Mu'minun 23/51-52

³⁸⁹ Şura 42/13

³⁹⁰ Zuhruf 43/45

³⁹¹ eş-Şatibi,el-Maliki İbrahim b. Musa el-Lahmi el-Ğırnati;*el-Muvafakat fi Usulu'l-Fıkh*,c.III,s.117 vd

³⁹² Maide 5/48

³⁹³ Hac 22/67

hususla dair herhangi bir ifadeye rastlamamaktayız.³⁹⁴

Neshin Hem Ehl-i Kitap ve Hem de Kur'an'da Olduğunu Kabul Edenlerin Görüşlerinin Değerlendirilmesi:

Neshin bu şekilde vukuunu kabul eden fakih ve müfessirlerin sayıca çoğunlukta oldukları söylenebilir. Bu grupta bulunanlara yöneltilen ayetlerin birbirini iptal ederek hükümsüz bırakması anlayışının Allah için bedâ³⁹⁵ anlamına geleceği ve yine Allah için noksanlıklardan münezze olmasına rağmen çelişkiye düşülebileceği iddiaları karşısında kendilerince bazı savunmalar getirmişlerdir. Genel olarak da hükümlerde tedriciliğin kılınmış olması, Allah'ın kulların maslahatını gözetmesinden dolayı olabileceği fikri öne çıkmaktadır. Bu yöntemi, meşakkat verecek veya isteksizlikle karşılanacak hükümleri birdenbire koyup muhatapların şaşkınlığına yol açmamak, iman ve kulluklarının tam manasıyla gerçekleşmesi için olduğu söylenebilir. Onlara göre durumdan duruma ve zamandan zamana değişen insan maslahatlarına göre hükümlerin de değişmesi doğal karşılanmalıdır.³⁹⁶

Bu ifadeler dikkatlice tetkik edildiğinde bunların nesh teorisiyle tutarsızlık gösterdiği açıktır. Hükümlerin tedrici olarak gelmesi nesh teorisiyle aynı kategoride ele alınamaz. Zira nesh, bir hükmün iptal edilmesi veya bir

³⁹⁴ Mektupların metinleri için bkz. Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi*, c.I,s.266 vd.

³⁹⁵ Bedâ: “Önce bilinmeyen bir ilmin, sonradan elde edilmesiyle önceki hükümden caymayı gerektirmesi” Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*,c.4,s.577; veya “Allah Teala'nın daha sonradan başka bir hükmü uygun bulması üzerine eski hükmü değiştirmesi” demektir. Allah'a böyle bir şeyin nisbeti caiz değildir. Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fi Ulumi'l- Kur'ân*, s. 271-272; el-Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*,c.II, s.62-69

³⁹⁶ el-Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*,c.II, s.62-69; Şaban; *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulu'l-Fıkh)*,s.425-426

vahyin başka bir vahiyle yürürlükten kaldırılmasıdır, bir bakıma aralarında çelişkinin olması gerekmektedir. Haram olanın helal, helal olanın da haram kılınması gibi. Ancak tedrici durumda böyle bir durumdan söz etmek mümkün değildir. İman esaslarının yerleşmesinden sonra ibadet hükümlerinin gelmesinde tedricilikten söz edebiliriz veya cahiliyeden kalma yanlış adetlerin zamanla kaldırılması da bunun gibidir.

Kur'an'da çelişkiden dolayı hükümlerde neshin olduğu düşüncesi, noksan sıfatlardan münezze olan Allah'ın makul ve meşru bir sebep olmaksızın istediğini istediği zaman emredip sonra onu istediği zaman yasaklaması ve bundan dolayı sorgulanmaması hikmete dayalı bir durumu değil keyfi bir uygulamayı düşündürmektedir.³⁹⁷

Kur'an ayetleri hakkında gerçekleştiği iddia edilen üç tür nesh olduğu ileri sürülmektedir. Bunlardan kısaca söz etmek istiyoruz:

a) Metni Baki Hükmü Mensuh:

Bu tip nesh içerisinde değerlendirilen ayetlerin sayılarında tam bir ittifak yoktur. Herhangi bir ayette neshin olup olmadığı, konuya yaklaşan kişinin bakış açısına ve yöntemine göre değişmektedir. Din hürriyetini de yakından ilgilendiren savaş ayetleri hakkında Zerkeşi İbnu'l-Arabi'den şunları nakletmektedir:

“Allah'ın ‘Haram aylar çıkınca artık müşrikleri nerede bulursanız

³⁹⁷ Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*,s.44

öldürün..' ayeti³⁹⁸ yüz on dört ayeti neshetmiş, ardından da bu ayetin son kısmı ön kısmını neshetmiştir. O, nesheden kısım, Allah'ın '..Eğer tevbe eder, namazı kılar ve zekatı verirlerse, onları serbest bırakın"³⁹⁹ sözüdür. Zerkeşi İbnu'l Arabi'den rivayete devam ederek; "Nesh konusunda en ilginç ayet, Allah'ın 'affa sarıl, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir' ayetidir⁴⁰⁰. Bu ayetin baş ve son kısmı mensuh, ortası ise muhkemdir."⁴⁰¹ demektedir.

Nasıl bir anlayış veya yöntemdir ki bir ayettin başındaki ibareler sonunu neshedebiliyor ve ortası muhkem olarak kalabiliyor. Bu ancak insanların kendi anlayışlarıyla Kur'an'a yaklaşım çelişki sandıkları durumları kurtarma amacından doğmaktadır. Bu tür yaklaşımlar ise Kur'an'ın muhkemliğiyle⁴⁰², önünden ve arkasından batılın gelememesiyle,⁴⁰³ onda tutarsızlığın olmadığıyla⁴⁰⁴ açıkça çelişen bir tavidir. Ayrıca Kur'an'da barış, tevbe, af öne çıkarılırken, savaşa emrin değil izinden söz ederken, bu ayetlerin savaş ayetlerince neshedildiğini iddia etmek Kur'an'a parçacı ve lafızcı bir yaklaşımda bulunmaktır; vahiy sürecini, dönemin şartlarını göz önüne almamaktır. Tedrici olarak gelen ayetler dikkatlice incelendiğinde bunların birbirini neshetmeyip, birbirini teyit ettikleri görülecektir.⁴⁰⁵

³⁹⁸ Tevbe 9/5

³⁹⁹ ez-Zerkeşi, Ebu Abdullah; el-*Burhan fi U'lumi'l-Kur'an*; c.II,s.40

⁴⁰⁰ A'raf 7/199

⁴⁰¹ ez-Zerkeşi, Ebu Abdullah; el-*Burhan fi U'lumi'l-Kur'an*; c.II,s.41

⁴⁰² "Elif. Lâm. Râ.Hikmet sahibi her şeyden haberdar olan tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır." Hud 11/1

⁴⁰³ "Ona önünden de ardından da bâtil gelemmez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir." Fussilet 41/42

⁴⁰⁴ "Hâla Kur'an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı." Nisa 4/82

⁴⁰⁵ Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*,s.58; Atay; *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*,s. 64-68

b) Metni Mensuh Hükümü Baki :

Bu anlayışa göre Kur'an ayetlerinden bazılarının lafızları metinden kaldırılmış, ama hükümleri geçerliliğini korumaya devam etmektedir. Hz.Ömer, Ubey b. Ka'b ve Zeyd b. Sabit'e nispet edilen rivayetlerde⁴⁰⁶ "recm ayeti" olarak bildirilen ancak Kur'an metninde olmayan bu ayetin (!) Kur'an'daki zina eden erkek ve kadınlara uygulanacak ceza hükmünü neshetmiş olduğu iddiası buna misal verilebilir. Söz konusu rivayette, güya Hz. Ömer "insanlar Allah'ın kitabında bir artış yaptı demeleri olmasaydı onu, yani recm ayetini, Kur'an'a yazardım" demiştir. Sözde o, diğer müslümanların ve özellikle de vahiy katiplerinin bilmediği bir ayeti bildiğini iddia etmiş ve bunu da Kur'an'a eklemekten çekinmiştir.

Hz.Ömer gibi müslümanlığında son derece hassas olan birisinin, Kur'an konusunda insanlardan çekinmesi onun şahsiyetine ve diğer tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Vahiy katiplerinin yanı sıra birçok hafız sahabenin olması ve bu konuda birtek onun bu ifadeyi kullanması olayın gerçekle ilgisi olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü böyle bir ayet varsa bunun herkes tarafından açık ve net bir şekilde bilinmesi ve ifade edilmesi gerekmez miydi? Zina fiili celde cezası Kur'an'da zikredilirken niçin recm cezasını zikretmekten imtina edilsin? Bu soruların cevaplarını rivayetlerde aramak doğru olmadığı gibi recm ayetinin varlığının Kur'an'dan silindiğini iddia etmek Kuran'ının

⁴⁰⁶ Malik b. Enes; *Muvatta li İmam Malik*,c.II,s..824;c.III,s.57vd; el-Buhari; *Sahihu'l-Buhari*,c.VI,s.2503,2622; Müslim, *Sahih-i Müslim*,c.III,s.1371; eş-Şafii; *Musnedu eş-Şafii*,s.163

mübinliğine,⁴⁰⁷ dinin kemale erdirilmiş olmasına,⁴⁰⁸ hiçbir şeyin onda eksik bırakılmamasına,⁴⁰⁹ korunmuş olmasına⁴¹⁰ uygun düşmediği görülmektedir.

c) Metni ve Hükümü Mensuh :

“Herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?” mealini vermiş olduğumuz Bakara 106.ayet, neshin bu çeşidine delil olarak kabul edilmekte. Ayette geçen “nunsiha” kelimesi bu okunuşuyla “nesy” kökünden gelerek ‘unutturma’ anlamına gelmektedir. Eğer son harfi hemze yapıp okunacak olunursa da “nensa ha” ertelemek manasında gelmektedir. Taberi ve çağdaş yorumcularda bu tür nesh anlayışı kabul etmeyen tefsirciler olduğu gibi,⁴¹¹ Razi, Kurtubi gibi tefsircilerle günümüz tefsircilerinden Süleyman Ateş ise bu kelimeyi “unutturma” anlamında alarak Kur'an'da neshin olduğunu kabul etmişlerdir.⁴¹²

Bu tür nesh de ayrıca iki başlık altında ele alınmaktadır:

⁴⁰⁷ “Bunlar, apaçık Kitab'ın âyetleridir” Kasas 28/2; Yusuf 12/1;Şuara 26/2

⁴⁰⁸ “...Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı beğendim...” Maide 5/3

⁴⁰⁹ “Onlardan kimlerin ölüp toprağa karıştığını biliyoruz. Katımızda her şeyi unutulmaktan koruyan bir kitap vardır.” Kaf 50/4

⁴¹⁰ “Rabbinin sözü, doğruluk ve adaletle tamamlandı. O'nun sözlerini değiştirebilecek yoktur. O, iştirir ve bilir” Enam 6/115; Yunus 10/15-17; Hicr 15/9; Kehf 18/27; Ankebut 29/48-49

⁴¹¹ Taberi, *Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'an*,c.I,s.571; Edisyon Çalışma, *Kur'an Yolu Türçe Meal ve Tefsir*,c.I,s.103-104

⁴¹² er-Râzi, Fahrüddin; *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*,c.III, s.305 vd.; Ateş, Süleyman; *Yüce Kur'an'an'ın Çağdaş Tefsiri*,c.I,s.213-215; Ateş, Süleyman; *Kur'an Ansiklopedisi, Nesh Mad.*; Koçyiğit, Talat, Cerrahoğlu, İsmail; *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*,c.I,s.190-191.

c.1) Metni ve hükmü mensuh olduğu halde lafzı kalplerden silinen

nesh.:

Hz.Peygambere vahyedilen bazı ayetlerin lafız ve hükümleriyle unutturulmasına dair rivayetlere rastlamaktayız.⁴¹³ Aslında bu tür rivayetler daha önce de bahsettiğimiz gibi Kur'an ve Allah inancını bozan yaklaşımlardır. Musa el-Eş'ari, Enes b. Malik ve İbn Mes'ud'a atfedilen rivayetlerde özetle şunlar kaydedilmekte.

“Biz Kur'an'da Berae suresi uzunluğunda bir sure okurduk. Sonradan o sure kaldırıldı. Ancak ondan bir ayet hatırımda kaldı o da: ‘Ademoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüsünü ister. Üçüncüsü olsa dördüncüsünü ister. Ademoğlunun karın boşluğunu ancak toprak doldurur. Ve Allah tevbe edenlerin tevbesini kabul eder.’ İbn Mes'ud'un rivayeti ise ‘Resulullah bize ayet okudu ve ben onu mushafıma yazdım. Fakat akşam mushafıma baktığımda o bembeyaz olmuştu. Bunu Resulullah'a haber verdim o da o ayetin kaldırıldığını söyledi.’⁴¹⁴

Sözkonusu rivayetler Kur'an'ın ve Hz.Peygamberin güvenilirliğine ve gerek vahiy katiplerince, gerekse de sahabe tarafından dile getirilmemesine bakıldığında dikkate alınacak ibareler olmadığı görülmektedir.

⁴¹³ İbn Mer'i, Yusuf b. Ebibekir el-Kerrami; *Kalaidu'l-Mercan fi Beyani'n-Nasi ve'l-Mensuhi fi'l-Kur'an*, s.25;

⁴¹⁴ İbn Mer'i, Yusuf b. Ebibekir el-Kerrami; *Kalaidu'l-Mercan fi Beyani'n-Nasi ve'l-Mensuhi fi'l-Kur'an*, s.25; ez-Zerkeşi, Muhammed b. Bahadır b. Abdullah b. Ebu Abdullah; *el-Burhan fi U'lumi'l-Kur'an*; c.II,s.37; Celaleddin es-Suyuti, *el-İ'tkan fi U'lumi'l-Kur'an*; c.II,s.67

c.2) Metni ve Hükmi Mensuh Olduğu Halde Lafzı Kalplerde Mevcut

Olan nesh:

Suyuti İtkan adlı eserinde Hüseyin b. Münadi'nin “en-Nasihu ve'l-Mensuh” adlı eserine atfen, yazısı Kur'an'dan neshedilip lafzı kalplerde kalan “kunut” dualarının Kur'an'andan iki sure olduklarını aktarmaktadır.⁴¹⁵ Gerçekte bu tür rivayetlere değer vererek kitaplarda neşredilmesi İslam'a ve daha doğrusu Kur'an'a rivayetçi bir yaklaşımın olduğunu göstermektedir. Oysaki müslümanlar rivayetlerden çok, konuların Kur'an'a ve akla uygunluk arz edip etmediğine de bakmalıdırlar. Aksi takdirde rivayetlerden yola çıkan ilmi bir yaklaşım yolda önüne her konulanı alarak asıl kaynaktaki olanları unutacaktır. Çünkü Allah'ın vahyettiğinin peygamberin unutmamasının hiçbir güvenilir yanı olamaz. Böyle bir nesh anlayışı ayetleri muhkem kılınmış olan bir Kur'an anlayışıyla bağdaşamaz. Buna Kur'an'dan şu ayetleri delil getirebiliriz:

“Doğrusu Kitap'ı Biz indirdik, onun koruyucusu elbette Biziz”⁴¹⁶

“Ona önünden de ardından da bâtil gelemez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir.”⁴¹⁷

“Onu çarçabuk almak için dilini kımıldatma, Şüphesiz onu, toplamak ve onu okutmak bize aittir”⁴¹⁸

⁴¹⁵ Celaleddin es-Suyuti, *el-İtkan fi U'lumi'l-Kur'an*; c.II,s.68; ayrıca bkz. İbn Mer'i, Yusuf b. Ebibekir el-Kerrami; *Kalaidu'l-Mercan fi Beyani'n-Nasi ve'l-Mensuhi fi'l-Kur'an*, s.271;

⁴¹⁶ Hier 15/9

⁴¹⁷ Fussilet 41/42

⁴¹⁸ Kıyame 75/16-17

Neshe Delalet Ettiği İddia Edilen Ayetler :

1. Bakara Suresi 2 / 106. Ayet :

Bakara suresi Medine döneminin ilk yıllarında nazil olmaya başlamıştır.⁴¹⁹ Medine döneminin sosyal, siyasi ve hukuksal yapılarını işleyen bu sure daha ilk ayetinde Kur'an'ı yani kendisini ve mü'minleri tanıtmaktadır:

“Elif Lam Mim, O kitap, onda asla şüphe yoktur. O, müttakîler için bir yol göstericidir.”⁴²⁰

Daha ilk ayetlerinde kendisinde şüphe olmayacağını bildiren Kur'an, müfessirler ve hukukçular tarafından dikkate alınarak nesh teorisi ortaya atılmış ve bu konuda hep şüphe içinde kalınmıştır. Mü'minler için hidayet rehberi olan bu kitabın içinde olanları bırakıp dışardan bir takım rivayetler doğrultusunda ayetler aramak gerçekte Kur'an'ı tam olarak anlayamamaktır. Bu surede Kur'an'da neshe delil sayılan ayet ise;

“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.”⁴²¹ ayetidir.

Söz konusu ayet siyak sibak çerçevesinde incelendiğinde doğrudan Kur'an'ın Allah kelamı olup olmadığı konusunun ve Hz.Muhammed'in risaletinin geçerliliğinin kabul edilip edilmemesi üzerinde olduğu görülür.⁴²²

⁴¹⁹ el-Kurtubi, el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an,c.I,s.152; Edisyon çalışma,*Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*,c.I,s.15

⁴²⁰ Bakara 2/1-2

⁴²¹ Bakara 2/106

⁴²² Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*;s.139 vd.

Şayet ayet, eski şariatlerin kaldırılmasında yorumlanıp, sosyal değişim kurallarının bir gerekliliği olarak kabul edilirse o gün için veya bugün de Kur'an ayetlerinin yeniden düzenlenip eskilerinin neshedilmesi gerekmez mi? Eğer bu düşünce kabul edilirse Kur'an'ın ahir zamana kadar geçerliliği hakkında nasıl bir yorum yapmamız gerekir? A'la suresinde de Hz.Peygambere hitaben unutturma olayına açıklık getirilmekte ve şöyle denilmektedir:

“Sana Kuran'ı Biz okutacağız ve asla unutmayacaksın, Yalnız Allahın dilediği başka çünkü o açığı da bilir gizliyi de”⁴²³

2. Ra'd Suresi 13 / 38-39. Ayetler :

Surenin nüzul yeri hakkında tam bir ittifak olmamakla beraber içeriği dikkate alındığında Mekki olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.⁴²⁴ Nesh teorisiyle ilişkilendirilen ayetlerin mealleri ise;

“Andolsun senden önce de peygamberler gönderdik ve onlara da eşler ve çocuklar verdik. Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamber için ayet getirme imkânı yoktur. Her müddetin bir kitabı vardır. Allah dilediğini siler, sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır”

Surenin 38. ayetinde ifade edilen “ayet” ibaresi, yine aynı surenin 27. ayetinde geçen “İnkâr edenler: ‘Rabbinden ona bir ayet indirilmeli değil miydi?’ derler. De ki: ‘Doğrusu Allah dileyeni saptırır ve Kendisine yöneleni

⁴²³ A'la 87/6-7

⁴²⁴ Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, c.IV,s.533

doğru yola eriştirir.” ayet kavramıyla aynı manada olup “mucize” olayının anlatılmak istendiğini yorumuna katılıyoruz.⁴²⁵ Ancak sözkonusu ayetlerin Ehl-i Kitabın neshine yorumlanması noktasında şüphelerimiz bulunmaktadır. Zira surenin Mekki olması Yahudi veya Hıristiyanlarla tartışmalardan ziyade müşrik Araplarla mücadelenin olduğu bir dönem olduğunu hatırlatmaktadır. Bu yüzden onların peygamberliğini eleştirmeleri ve mucize isteğine karşılık cevap vahyin sahibi bizzat Allah tarafından verilmektedir. Ayetler siyak ve sibak çerçevesinde değerlendirildiğinde ecel ve kitap kavramalarının müşriklere yönelik bir hitap olduğunu düşünmekteyiz. şöyle ki, bu risalet görevi esnasında Hz.Muhammed onlara çeşitli deliller getirmektedir ve müşriklerin hükümlerinin da sonu bir gün gelecek ve hak ettikleriyle karşılaşacaklardır.⁴²⁶

3. Nahl Suresi 16 / 101. Ayet :

Nahl suresi ağırlıklı görüşe göre Mekke’de nazil olmuş bir suredir.⁴²⁷ Surenin Mekki oluşu ve müşriklerin durumlarından, putlardan, vahiy, risalet, ahiret gibi konulardan bahsedilmesi Ehl-i Kitap merkezli değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Nesh teorisine konu edinilen ayetin meali ise şöyledir:

⁴²⁵ et-Taberi, *Camiu'l-Beyan An Te'vili'l-Kur'an*, c.VII,s.398; ayetin nesh teorisine ilđisi için bkz. El-Kurtubi, *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, c.IX,s.277 vd.; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*,c.IV,s.537

⁴²⁶ Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*,s.122 vd.

⁴²⁷ el-Kurtubi, *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*,cX,s.61; Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*,c.V,s.63; Esed; *Kur'an Mesajı meal-tefsir*,s.526

“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen ancak bir iftiracısın’ dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler.”

Bu ayette geçen “beddelna” ifadesi müfessirler için Kur'an'da neshin oluşuna veya Kur'an'ın eski şeriatleri nesh ettiğine işaret etmektedir.⁴²⁸ Ancak ayetin henüz hukuk kurallarının oluşmadığı Mekke döneminde nazil olmuş olması ve siyak sibak çerçevesinde ele alındığında ortaya çıkan müslüman – müşrik tartışmaları neshe konu olacak bir konunun olmadığını göstermektedir. Hz.Muhammed'in getirmiş olduğu dinin cahiliye yaşamına aykırı oluşu inkarcıları, Risaleti, tevhid inancını ve Kur'an'ı inkara yönlendirmiş ve onlara “Sen ancak bir iftiracısın” dedirtmiştir. Müşrikler ayrıca daha önceki şeriatlerin neden devam etmediğini de eleştiri olarak yöneltmektedir. 101. ayet ve devam eden ayetler ise onların bu söylemlerine bir cevap niteliğindedir:

“De ki: Onu, Rûhu'l-Kudüs, iman edenlere sebat vermek, müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabbin katından hak olarak indirdi. Şüphesiz biz onların: ‘Ona elbette bir insan öğretiyor’ dediklerini biliyoruz. Kendisine nisbet ettikleri şahsın dili yabancısıdır. Halbuki bu apaçık bir Arapça’dır.”⁴²⁹

⁴²⁸ el-Alusi; *Ruhu'l-Meani fi Tefsiril'l-Kur'an-i'l-Azim ve's-Sebu'l-Mesani*, c.XIV,s.231; er-Razi; *Mefatihul-Gayb*,c.XIV, s.344; Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*,c.V, s.94; Esed, *Kur'an Mesajı meal-tefsir* ,s.551

⁴²⁹ Nahl 16/102-103

Mekke devri, din esaslarının bilhassa itikat meselelerinin tebliğ edildiği bir dönemdir. Ve din esaslarına ait ayetlerde neshten söz edilmesi ciddiyetsizliğe ve amacı engelleyen büyük bir engel oluştururdu. Vahyin özünde bir değişme olmadığı, özünün korunup devam ettiği; tebdil edilenin bu hususlarda olmayıp şekil, üslup ve teferruatta olabileceğinin ifade edilmiş olabileceği kanaatindeyiz.⁴³⁰

Kur'an'da Nesh Problemi Hakkında Değerlendirme :

Kur'an-ı Kerim'in baştan sona bir bütün olup içerisinde hükmü kalmamış ayet yoktur. Tarihi süreç içerisinde vahyin özünden sapmaksızın ve temel kaynaklardan kopmaksızın sosyal değişimin nabzının tutulmadığı, vahiy-yorum ilişkisinin yerine oturtulmadığı, zaman içerisinde ortaya çıkan disiplin ve geleneklerin vahyin önüne geçirildiği veya olaylara farklı kültür ve medeniyet kodlarıyla bakılıp değerlendirmeler yapıldığı birtakım durumlar yaşanmıştır. Bütün bunların sonucunda otantik bir Kur'an tasavvuru ile bağdaşmayan, vahyi ikinci plana düşüren birtakım açıklama ve yorumlar getirilmiştir.⁴³¹ Kur'an'da nesh olduğu düşüncesinin vardığı sonuç, "yüce Allah'ın şanına öyle acemi kanun koyanlar gibi bir intiba vermektir ki bu da çok yanlış ve çirkindir."⁴³²

⁴³⁰ Doğrul; *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyruğu*, c.I, Mukaddime Kısmı s.50-52

⁴³¹ Özdeş; *Kur'an ve Nesh Problemi*, s.13-23

⁴³² Atay; *İslam'ı Yeniden Anlama*, s.148

Kur'an'da nesh var mıdır? Sorusu çerçevesinde iki ayrı grup oluşmuştur. Birincisi, İslam alimlerinin ekserisi neshin Kur'an'da olduğunu kabul etmişlerdir. Bunlar, Kur'an'ın kendinden evvelki kitapları neshine ilaveten, yeni kurulmaya başlayan İslam nizamının inkişaf ve tekamülü için nesh keyfiyetini tabii bir şey olarak karşılamışlardır. Diğer bir kısmı ise, neshi aklen caiz eski semavi kitaplarda mevcudiyetini kabul ederler ve Kur'an'ın kendinden evvelki dinleri nesh etmiş olduğunu söylerken, bizzat Kur'an'ın içinde neshin olmadığını iddia etmektedirler. Kur'an'da neshi reddedenlerin görüşlerini şöylece sıralayabiliriz:⁴³³

- Nesh aklen caiz olmakla beraber, Kur'an'da bilfiil vaki olmamıştır.
- Kur'an'da nesh meselesi, İslam akideleriyle ilgili olmayıp, ancak tefsir ilminde bir sistemdir. Zira akaide ait bir mesele olsaydı inkar edilemezdi.
- Mensuh ayetlerden maksat, Tevrat ve İncildeki, yani eski şariatlerdeki hükümlerdir.
- Kur'an'daki şu veya bu ayetin, şu veya bu ayeti neshettiğine dair bir sarahat yoktur.
- Neshi kabul edenler, mensuh ayetin önce, nasihin ise sonradan nazil olduğuna dair birçok defalar kat'i bir delile malik değillerdir. Nitekim Bakara suresindeki "iddet" meselesine ait ayetlerde olduğu gibi

⁴³³ Okıç, M.Tayyib, *Tefsir Ders Notları*, s.29-30; Cerrahoğlu, İsmail; *Tefsir Usulü*, s.124

bazı ayetlerin mensuhu nasihten sonra nazil olduğu da müşahade edilmiştir.⁴³⁴

- Şu veya bu ayetin, şu veya bu ayetle neshedildiğini sarih ve kat'i bir şekilde teyid edecek Hz.Peygamberden bir haber de mevcut değildir.
- Nasih ve mensuh ayetlerin sayıları hakkında bile bir ittifak hasıl olmuş değildir.⁴³⁵
- Ahad rivayetleriyle Kur'an ayetleri isbat olunamadığı gibi, inkar da olunamaz. Kur'an'ın tevatürle sabit olduğu ittifakla kabul edilen bir husustur. Buna göre Kur'anın hükmü ancak mütevatir bir nassla neshedilebilir.⁴³⁶
- Hz.Peygamber, kendisine nazil olan Kur'an-ı Kerimi halka tebliğ etmiş, katiplere yazdırmış, diğer bazı sahabiler de kendileri için mukaddes metni istinsah etmiş, birçoğu da ezberlemiş bulunuyordu. Kur'an metinleri namazlarda, hutbelerde ve diğer bazı ahvalde, Hz.Peygamber tarafından pek çok defa tekrarlanmış olduğu gibi, esasen daha hayatta bulunduğu sıralarda bütün surelerin hangi ayetlerden teşekkül ettiği de tespit edilmiş bulunuyordu. Hz.Osman tarafında da çoğaltılmıştı. Bu suretle ince bir tetkikten ve hafızların da sıkı bir kontrolünden geçirildikten sonra ortaya konulmuş bulunan bu mushafların bir kaç nüshası muhtelif bölgelere gönderilmişti. Eğer bu

⁴³⁴ Bakara 240 ve 224

⁴³⁵ Okiç, *Tefsir Ders Notları*,s.29-30

⁴³⁶ "Dolayısıyla ahad haberlerle Kur'an hükümleri neshedilemez, neshin esası iki nassın çatışmasına dayanır. Bu çatışma da, ancak sened bakımından aynı derecede bulunan iki nass arasında olur." Ebu Zehra; *İslam Hukuk Metodolojisi*,s.171

mushaflarda bir kusur görülseydi, muhakkak daha o zaman bu mushaflar reddedilirdi. Oysaki durum hiç de öyle olmamış, ve bütün sahabe o mushafları kabul etmişlerdi.⁴³⁷

Bakara 256. ayetin neshedildiği konusuna binaen yapmış olduğumuz ve Kur'an'da Nesh konusunda buraya kadar anlatılanların konunun anlaşılması için yeterli olacağına inanıyoruz. Ve Bakara 256. ayetle ilgili değerlendirmemize kaldığımız yerden devam etmek istiyoruz.

2. Bakara 256. Ayetin Hükmünün Yürürlükte Olduğunu ve Belli Bazı Gayrı Müslimleri İçerdiğini Belirten Görüşler :

Bakara 256. ayetin Ehl-i Kitap ve hakkında hüküm bildirdiğini rivayet eden tefsircilerin bu ayeti, “Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”⁴³⁸ ayetiyle birlikte ele aldıkları ve şunları naklettikleri görülür:

Katede, bu ayete dayanarak Ehl-i Kitap'ın İslam'a zorlanamayacağını, bunun ise onların İslam'ın hakimiyetini kabul edip kendi elleriyle cizye vermelerine bağlı olduğunu; putperest, bir kitabı olmayan, cahil Arapların ise ancak İslam'ı kabul etmek veya öldürülmek seçeneklerine sahip olduğunu

⁴³⁷ Okiç, *Tefsir Ders Notları*,s.29-30

⁴³⁸ Tevbe 9/29

söylemektedir.⁴³⁹ O, Arapların dini olmadığı için dine kılıçla zorlanabileceklerini ama Yahudilerin, Hıristiyanların ve Mecusilerin cizye verdikleri takdirde zorlanamayacağını belirtmektedir. Said b. Mansur'da bu ayetin Ehl-i Kitap hakkında olduğunu bildirmektedir.⁴⁴⁰

Dehhak'tan bildirilen rivayete göre ise; önceleri Hz.Peygamber Arap yarımadasındaki müşrik Araplardan ya "La ilahe illallah" demeleri ya da kılıçtan geçirilmeleri dışında bir şey kabul etmedi. Sonra onlardan cizye verenleri bunun dışında tuttu ve "Dinde zorlama yoktur....." ayetini okudu.⁴⁴¹

Zeyd b. Eslem'e ve diğer bazı sahabilere göre kafirlerle savaşmayı emreden ayetlerce Bakara 256. ayet neshedilmiştir⁴⁴². Bu ayetler:

"Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran. Onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü bir varış yeridir!"⁴⁴³

"Ey iman edenler! Kâfirlerden yakınınızda olanlara karşı savaşın ve onlarda sizde bir sertlik bulsunlar. Bilin ki, Allah sakınanlarla beraberdir"⁴⁴⁴

"Bedevîlerden geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağrılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir.

⁴³⁹ et-Tabersi; *Mucmeu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, aynı yer*; Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, c.1-2,s.406-407; et-Taberi,age.,s.16

⁴⁴⁰ es-Suyuti; *Ed-Dürrü'l-Mensur*, c.II,s.21-22

⁴⁴¹ et-Taberi, *Camii'l-Beyan A'n Te'vili'l-Kur'an.*,s.16

⁴⁴² İbnu'l-Cevzi; *Nevasihu'l-Kur'an*, s.92-94

⁴⁴³ Tevbe suresi 9/73

⁴⁴⁴ Tevbe suresi 9/123

Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğratar”⁴⁴⁵.

Onlara göre, yukarıda zikredilen ayetlere binaen bütün insanları İslam’a davet etmek gerekmektedir. Kabul etmeyenlerin öldürülmesi gerektiği, ancak cizye vermeyi kabul eden Ehl-i Kitab’ın kurtulabileceğini ifade etmişlerdir. İbn Mes’ud ve bir çok müfessire göre de bu ayet yine mensuttur ve Araplardan müslüman olmayan kalmayınca kadar “Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran. Onların varacağı yer cehennemdir. O gidilecek yer ne de kötüdür”⁴⁴⁶ ayeti gereği onlarla savaşmalı ve onları İslam’a zorlamalıdır.⁴⁴⁷

Kur’an’da her ayet dün olduğu gibi bugün ve gelecekte de geçerliliğini, anlamlılığını korumaktadır. “Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir”⁴⁴⁸, “Dinde zorlama yoktur”⁴⁴⁹ ayetleri din hürriyetini en açık bir şekilde ifade eden ayetlerdir. Eğer bu ayetlerin mensuh olduğu kabul edilirse müslümanların daima savaş durumunda olması ve her gördüğü kafiri öldürmesi gerekir. Tabi bunu yapmayanların da Allah’ın emrine karşı çıkmış olacakları ortadadır. Bu da o kişiyi inkara götürecektir ve kendi küfründen, kafir oluşundan dolayı kendisini de öldürmesi gerekecektir. Ancak görüleceği üzere bu anlayış bu tutum doğru değildir. Kur’an’ın ayetleri bir birini açıklar

⁴⁴⁵ Fetih 48/16

⁴⁴⁶ Tahrim 66/9

⁴⁴⁷ el-Kurtubi; *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, c.III,s.279-281

⁴⁴⁸ Bakara 2 / 139

⁴⁴⁹ Bakara 2 / 256

niteliktedir. Ve zaten Kur'an tüm insanlığı Müslümanlaştırmak gayesinde de değildir.⁴⁵⁰

“Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet kılardı; fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yaptıklarınızdan mutlaka sorumlu tutulacaksınız”⁴⁵¹;

“Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir ve hidayete girecek olanları en iyi O bilir.”⁴⁵²

“Allah dilediğini sapıklığa yöneltir, dilediğini doğru yola iletir. O halde onlar için üzülmek kendini helak etme.”⁴⁵³

“Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir.”⁴⁵⁴

Örnek olarak verdiğimiz bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere Allah, insanların tümünün iman etmesini değil gerçekten isteyen insanların kendi iradeleriyle, özgür bir şekilde iman etmelerini beklemektedir. Hedef tüm insanlığın ne olursa olsun veya hangi şartlar altında olursa olsun iman etmesinin gerçekleşmesi değildir. Kur'an'da insan haklarına verilebilecek en güzel örnek ayet ise: “İnsanların hakkı olan şeyleri kısmayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”⁴⁵⁵ ayetidir.

insanların iman etme ve etmeme hakları olduğu gibi iman ettikten sonra kendi istekleriyle bu iman dairesinden çıkmak gibi bir hakları da var. Ve hiç

⁴⁵⁰ Atay; *İslam'ı Yendien Anlama*; s.140 vd.

⁴⁵¹ Nahl 16/93

⁴⁵² Nur 24/56

⁴⁵³ Fatır 35/8

⁴⁵⁴ Bakara 2/272

⁴⁵⁵ Şuarar 26/183

kimse bu hakkı o insanın elinden hiçbir gerekçeyle de alamaz. Zira bu inanç meselesi kişi ile Allah arasındaki bir hukuku ilgilendirmektedir.

“İman etmelerinden, Resûl'ün hak olduğuna şehadet getirmelerinden ve kendilerine apaçık deliller gelmesinden sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez. İşte onların cezası, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanlığın lânetine uğramalarıdır. Bu lânete ebedî gömülüp gidecekler. Onların azapları hafifletilmez; yüzlerine de bakılmaz. Ancak, bundan sonra tevbe edip yola gelenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir. İnandıktan sonra kâfirliğe sapıp sonra inkârcılıkta daha da ileri gidenlerin tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. Ve işte onlar, sapıkların ta kendisidirler.”⁴⁵⁶

Katade, Dehhak, Mücahid ve Abdullah b. Abbas'tan diğer bir rivayete göre ayetin hükmü mensuh olmayıp ehl-i kitap hakkındadır ve cizye vermeleri karşılığında onları zorla İslamlaştırmak olmaz, müşrikler ve mürtedler ise bu durumun dışındadır. Taberi de bu görüştedir.⁴⁵⁷

3. Bakara 256. Ayetin Hükmü Geçerlidir ve Geneldir Diyen Görüşler :

Bakara 256. ayetin sadece Müslüman olmayanlar için değil aynı zamanda din içi hürriyet alanında da geçerli olduğunu bildiren görüşler de

⁴⁵⁶ Ali-İmran 86-90

⁴⁵⁷ et-Taberi; *Camii'l-Beyan A'n Te'vili'l-Kur'an*, c.3-4,s.15

bulunmaktadır.⁴⁵⁸ İbn Hazm el-Muhalli adlı eserinde, söz konusu ayetin mü'min, kafir, facir için geçerli olduğunu belirtmekte, insanların namaza, oruca, hacca ve zekat vermeye zorlanamayacağını ifade etmektedir⁴⁵⁹. Ve bu görüşünü de şu ayete dayandırmaktadır : "...helâk olanın açık bir delille helâk olması, yaşayanın da açık bir delille yaşaması için..."⁴⁶⁰. Bu ayetin, İslam davetine icabet edenleri de kapsadığı ve inandığı halde yaşamayanların durumlarından söz edildiğini anlamaktayız. Söz konusu eserde Bakara 256. ayetin yorumları ile ilgili fukahanın görüşlerine de yer vermektedir. Bunlardan birisinde yapılan görüşte özetle şu düşünceler aktarılmakta : Eğer müslüman olmuş kişi dini terk ederek mürted olmuşsa kafir olmuş demektir. Ve eğer mürted kafir durumunda tekrar İslam'a zorlanacaksa daha önceden kafir olanların kolaylıkla zorlanabileceğini söyleyebiliriz⁴⁶¹. Ki Kur'an küfür milletini tek millet olarak kabul etmiş ve ifadelerinde, "De ki: Ey kafirler⁴⁶²; Kâfir olanlar da birbirlerinin yardımcılarıdır⁴⁶³ vb.", bunu ortaya koymuştur. Bu ise kitap ve sünnet çerçevesinde doğru bir davranış değildir. Çünkü İslam herkes için bir teklif olduğu gibi dinden isteği üzerine ayrılanlar da bu tercih haklarını kullanmaya sahiptirler.

Mürtedler hakkında geçmişte uygulanan ölüm infazları o dönemlerde siyasi ve toplumsal anarşiye sebebiyet vermelerinden dolayı bir gereklilik iken, zamanla dini bir dogma haline getirilmiştir. Tarihte kişi mürtedliğinden

⁴⁵⁸ İbn Hazm; *el-Muhalli*, c. I, s.47; c.XI, s.160

⁴⁵⁹ İbn Hazm, *age*, c. I, s.47; c.XI, s.160

⁴⁶⁰ El-Enfal 8/42

⁴⁶¹ İbn Hazm, ; *el-Muhalli*, c.XI, s. 194

⁴⁶² Kafirun 109/1

⁴⁶³ Enfal 8/73

dolayı değil, fitne ve fesadından dolayı öldürülmüştür. Bu gerekliliği, sebebi görmeyerek, tarihi arka planı gerektiği gibi incelemeyip yanlış yorumlara varmak, İslam dinin, inanç esaslarında irade ve eylem hürriyetine sahip olmadığı kanaatini oluşturacaktır.

Fahreddin er-Razi bu ayetle ilgili olarak özetle şu görüşü savunmaktadır: Bu kelimedeki “elif-lam” ahd ifade eder. ed-Din kelimesi bu ayette hak Teala'nın Naziat 79 / 41. ayetinde ‘şüphesiz cennet yegâne barınağıdır.’ geçen ‘me’va’ takdirinde olup “elif-lam” muzafun ileyhten ivazdır. Yani ‘Allah’ın dini’ demektir.⁴⁶⁴

Bu yoruma binaen Bakara 256. ayette geçen “ed-din” kelimesinin Allah’ın dini olduğunu söylemek ve bunu da “Allah nezdinde din İslâm'dır”⁴⁶⁵ ayetiyle karşılamak mümkündür diyebiliriz. Bu haliyle ayetin manasını “İslam’da ikrah yoktur” şeklinde vermek mümkündür.

İbn Kesir bu ayet hakkında yaptığı yorumda şunları söylemekte:

“Yani, kimseyi İslam dinine zorlamayın. Çünkü onun delilleri ve burhanları tanımlanmıştır ve açıktır. Hiç kimseye zorlamayla, kendini kabule ihtiyacı yoktur. Allah kimi İslam’a ulaştırır, kalbine genişlik verir, basiretini açarsa o kimse, bilerek şuurlu olarak İslam’ı kabul eder. Ve Allah kimin de kalbini kör eder, kulağını ve gözünü mühürlerse, dine zorla girmesi ona bir

⁴⁶⁴ er-Razi; *Mefatihul-Gayb*,c.V.,s.424 vd.

⁴⁶⁵ Al-i İmran 3 / 19

fayda vermez. Ve bu ayetin Ensar'dan bazıları hakkında nazil olduğu söylenmiştir ve hükmü umumdur.”⁴⁶⁶

Fizilal'in yazarı Seyyid Kutub ise Bakara 256.ayetin yorumuyla ilgili olarak, buradaki ifadenin mutlak bir nefiy şeklinde varid olduğunu, zorlamanın bütün nevileri ve zorlama cinsinden bütün hareketleri İslam'ın yasakladığını yazmaktadır.⁴⁶⁷

Görüldüğü üzere ayetin tefsirinde “dinde zorlama yoktur” hükmünün yürürlükte olduğu, ağırlığın İslam dinine verildiği ve diğer dinler hakkında veya mürtedler, müşrikler hakkındaki yorumlara itibar edilmemiştir.

Gayri Müslim birinin İslam davetine icabetinin, Kur'an'da teklifi olduğu birçok ayette ifade edilmiştir. Bu tebliğ karşısında bir seçim yapma hakkını tanıyan Allah, daha sonra bu tercihten vazgeçenin durumunu yine kendi tayinine bırakmıştır. Ancak Müslümanlar henüz bu dünyada Allah adına ve belki de İslam dinin asıl koruyucusu olma adına hareket ederek, insanların İslam'ı terkine engel olmaya çalışmakta veya İslam'a girmeleri, ibadetlerinde sıkı bir disipline sahip olmaları konusunda ısrarcı davranmaktadırlar. Bu davranışın Kur'an ayetlerine açıkça aykırı olduğu görülmektedir.

Bakara 256. ayet hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde, insanlara itikad ve ibadetin zorla kabul ettirilemeyeceği hususunun İslam'ın temel kuralı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hatta, İslam'a girmeye ve onun

⁴⁶⁶ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, c.I,s.310

⁴⁶⁷ Kutub,Seyyid, *Fizilali'l-Kur'an – Kur'an'ın Gölgesinde*,c.II,s.46

yolundan gitmeye bile kimsenin zorlanamayacağı belirtilmektedir.⁴⁶⁸ Baskı ve zorlama ile yapılan ibadetlerin ihlas ve samimiyetten uzak olduğu ise gayet açıktır. Tıpkı kalbi imanla dolu olduğu halde dili ile inkar edenin durumu gibidir. Böyle bir durumda kişi iman dairesinden çıkmamaktadır. Öyleyse dili veya bedeni ile iman ettiğini söyleyip kalbi ile inkar edenin durumu da buna benzeyecektir. Esas olan kalbin fiili ise, bunu ancak Allah bilir ve bu da zaten kişi ile Allah arasındadır. Bu yüzden İslam'daki hürriyet anlayışında din içi ve din dışı zorlamalara yer yoktur.

⁴⁶⁸ Siret Ansiklopedisi, c.I,s.209

SONUC

İnsanlığın din serüveni kendisinin varlığıyla eşit yaşıdır. O, yeryüzüne halife olarak gönderilmiş ve ihtiyaç duyacağı bütün donanımlara malik kılınmıştır. Varlığının amacını sorgulayan akıl, kendisinin yaratılmış olduğuna karar verdiği anda bağlılık duygusu hissetmektedir. Ancak bu bağlılık kendisini köle yapan değil, kul yapan bağlıdır. Kölenin seçim hakkı yokken, kulluk tamamen özgür varlığa sahiptir. Dolayısıyla din gibi insanın hürriyeti meselesi de beşeriyetle beraber başlamıştır.

Din bir yaşam şeklini oluştururken, bazı yaşam şekilleri de din meydana getirmiştir. Rehber olarak gelen ilahi din metinleri son halini almadan önce birçok tahrifata uğramıştır. İnsanlar kendi çıkarları için başkalarının din hürriyetlerine din adına el koymuşlardır. Hüküm din adına verilince kalabalık topluluğun yapacağı ise kendince itaat etmekten başka bir şey değildir. Ancak gerçekte din hürriyeti insanların bize anlattıkları veya tanıdıkları kadar değildir. Dinin sahibi kim ise hürriyetin sınırını da o belirleyecektir.

Son semavi din olan İslam, gerek kutsal kitabıyla gerekse elçisiyle, beşeriyetin yeryüzünde kendine ve yaratıcısına yaraşır bir medeniyet oluşturabilecek durumda olmasını hedeflemektedir. Hz.Muhammed'in hayatı incelendiğinde henüz elçilik vazifesini almamış olmasına rağmen toplum içinde kendine önemli bir saygınlık kazandırmıştır. Müslüman olan insanlar Mekke ve Medine yıllarında insan olmanın, köleyken hür olmanın değerini inancın gerçeğine bağlanarak elde etmişlerdir. Fakat bu yolda yürümek

tamamen isteğe bağlı kılınmıştır. Bu tamamen Kur'an'ın davet metodu olmuştur.

Hürriyete din adına hükmetmek isteyenler zamanla savaşa başvurmuşlardır. Ancak İslam'ın savaştan amacı, her inanç sahibinin inancını rahatça yaşayabileceği bir ortam hazırlamaktır. İslam'da daha çok köle, toprak, zenginlik vs. gibi maddi çıkar elde etmek için savaşa izin söz konusu değildir.

İyiliği önermek ve kötülüğu ayıplamak Kur'an'ın müsaade ettiği, peygamberin örnek olduğu konumdan ileri olmamalıdır. İnanç ve ibadette teklif, sorumluluğu birinci şartı olmuştur. Zaten ayetler incelendiğinde başta İman olmak üzere davranışlarda da Kur'an, daima insanı fert olarak muhatap almaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in verilerine ve Hz.Peygamberin uygulamalarına baktığımız zaman sadece ne küfrün veya büyük günah işlemenin, ve ne de şirkin ölüm sebebi olmadığını görmekteyiz. Aynı zamanda dinin amel boyutunun uygulamasında aksaklıkların olması veya itikadi olarak tamamen din dairesinden çıkılmasında da, kişilere yaptırımlar uygulamaya sebep olmadığı görülür. Esas olan iman ve ibadetlere yaklaşımda tebliğ çerçevesinde kalınması ve bundan sonraki hukukun kişi ile Allah arasında olduğunun bilinmesidir. "Ve bilin ki, Allah kişi ile onun kalbi arasına girer ve siz mutlaka onun huzurunda toplanacaksınız."(Enfal 8/24). Bir toplulukla savaşın başlatılmasına veya bir şahsa hapis, ölüm gibi cezaların verilmesinde temel

kriter, dinin itikada dair veya fıkhada dair alanlarının terki değil, genel toplum ve birey huzurunun bozulmasına neden olan davranışların sergilenmesidir. Ancak bu durumlara karşı kendini ve toplumu koruma adına suç ve cezalardan söz edilebilir.

Bir hüküm işlemiyorsa veya işlemede bir sorun varsa o hükmün tekrar gözden geçirilip gerekli değişikliklerin yapılması gereklidir. Vahiy ürünü olan din, Allah tarafından geldiği için ona uymak zorunludur. Ancak bu vahiy anlayışın insanların oluşturduğu yaşam şekli, kültür veya gelenek beşeri yapı olduğu için daima tartışmaya açıktır. Bugün bizler vahiy tenkit edemeyiz ancak yorumlarımızı ve bu yorumlar çerçevesinde oluşmuş olan kültürü, yaşamı tenkit edebiliriz. Eğer bunu yapamaz veya yapmaz isek, dinin asıllarını bırakıp sadece yorumlarında kalır isek kendimize yabancılaşmış ve dinin özüne de haksızlık etmiş oluruz.

Kendi halinde yaşayan, zararı kendisinden başkasına dokunmayan hiçbir müşrik, münafık, Yahudi veya Hıristiyan bu ayetlerin muhatabı olmamış; kendilerine karşı açık bir savaş veya ölüm cezası verilmemiştir. O halde Bakara 256. ayetin ne mensuh olduğunu, ne sadece Ehl-i Kitabı ilgilendirip başkasını ilgilendirmediğini söylemek, ve ne de hükmünün geçerliliğinin artık kalmadığını ileri doğru değildir. Bu ayet, dün olduğu gibi bugün de geçerliliğini aynen korumaktadır. Hem müslümanlar için hem Ehl-i Kitap için ve hem de diğerleri için bu ayetin hükmü geçerlidir.

ABSTRACT

Liberty means that human being governs himself and is not under pressure. Religious liberty is a phenomenon which should be not only among religions or as liberty of faith, but also in itself.

As long as reason, searching the aim of its being, has decided itself to be a creature, feels attachment. However this attachment makes it a creature not a slave. While slave has no right to choose, creature has completely free being. So, like religion, human liberty lives along with humanity, too.

While religion constructs a life form some some life forms constitutes some life form constitutes some religions. People, for their self-interests, puts barriers to the religious freedom of other people in the name of religion. However religious freedom is much more than we have been told and allowed so far. God determines the boundaries of liberty.

When we look at Quran and Muhammed (s.a.v)'s practices, mere disbelief, big-sin or polytheism is not a death reason. Besides imperfections in the practice dimension of religion or getting out of the religious sphere as to faith doesn't lead physical sanction chamber in faith and practices and to know that matter is between God and individual.

Religion is God's revelation, that's why we must obey it. However, because life manners, cultures, tradition people have formed as human-made things, they can be argued. Today, we cannot criticize God's revelation, but we can criticize its comments and the culture or life based on them. If we cannot do that and go beyond these comments, we may alienate ourselves and be unfair against the core of religion.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdalbaki, Muhammed Fuad; *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l-Hadis, Kahire 1996/1417
- Abdulkadir er-Razi, Muhammed b. EbiBekir; *Muhtaru's-Sahah*, Mektebetu Lübnan Naşirun, Beyrut 1995/ 1415
- Abdurrezzak b. Hemmam es-Sen'ani, Ebu Bekir; *Musannefu Abdurrezzak*, Mektebetu'l-İslami, Beyrut 1043
- Akarsu, Bedia; *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi yay.,İst. t.y.
- Akbulut, Ahmet; *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik yay.,İst.1992
- Akdemir, Salih; *Kur'an ve Laiklik*,Form yay.,İst. Trs
- Allport, Gordon W.; *Birey ve Dini*, çev.:Bilal Sambur, Elis yay., Ankara 2001
- Altuntaş, Halil; *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*, D.İ.B. yay., Ank. 2001
- Alusi, Ebu'l-Fadl Mahmud; *Ruhu'l-Meani fi Tefsiril'l-Kur'an-i'l-Azim ve's-Sebu'l-Mesani*, Daru ihyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut ty.
- Arı,M.Sarı; *Hız.Ebubekir ve Ridde Savaşları*, Beyan yay., İst.1996
- Atay, Hüseyin; *İrade ve Hürriyet*, atay ve atay yay., Ank.2002
- Atay, Hüseyin; *İslam'ı Yenden Anlama*; atay ve atay yay., Ank.2001
- Atay, Hüseyin; *Kur'an'a Göre Araştırmalar I-III*; Atay yay.,Ankara 1997
- Atay, Hüseyin;İslam'ın Siyasi Oluşumu, atay ve atay yay.,yy.,ty.
- Ateş, Süleyman; *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba yay.

- Ateş, Süleyman; *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İst.1988
- Ay, Mahmut; *Mu'tezile ve Siyaset*, Pınar yay., İst.2002
- Aydın, Hayati; *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Timaş yay., İst 2002
- Ayten, Ali; *Psikoloji ve Din - Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*; İz yay., İst. 2006
- Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, çev.: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bak.yay., Ankara 1987
- Benna, Cemal; *el-İslam ve Hurriyetu'l-Fikr*; Daru'l-Fikri'l-İslami, Kahire -Mısır 1999
- Beydavi, *Tefsiru'l-Beydavi*, Daru'l-Fikr, Beyrut 146/1996
- Beyhaki, Ahmed b. El-Hüseyin b. Ali b. Musa Ebubekir, *Sünenü'l-Beyhaki el-Kübra*, Mektebetu Daru'l-Baz, Mekktu'l-Mükerreme 1414/1994
- Buhari, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah; *Sahihu'l-Buhari*; Daru ibn Kesir El-Yemame, Beyrut 1987/1407
- Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Matbaa-i Nefise-i Osmaniyye, İst. 1926
- Cabiri, Muhammed Abid; *İslam'da Siyasal Akıl*, çev.: Vecdi Akyüz, kitabevi yay, İst.1997
- Cassas, Ebubekir Ahmed İbn Ali er-Razi; *Ahkamu'l-Kur'an*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1405, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi
- Celaleddin es-Suyuti, Abdurrahman b. el-Kemal; *el-İ'tkan fi U'lumi'l-Kur'an*; el-Faruk el-Hadisiyye, Kahire 1415, thk. Halil Muhammed el-Arabi

- Cerrahoğlu, İsmail; Tefsir Usûlü, T.D.V, Ankara 1997
- Cevizci,Ahmet; *Felsefe Sözlüğü*; Paradigma yay.,İst. 1999
- Cevzi, Ebu's-Suadat el-Mubarek b. Muhammed, *En-Nihayetu fi Ğariybi'l-Eser*, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut 1379/1979
- Cürcani, Ali b.Muhammed b. Ali; *et-Ta'rifat*; Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1405 (thk. İbrahim el-Ebrari)
- Çakır, Mine; *Hz.Peygamber Döneminde Gerçekleşen Ölüm İnfazları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. 2000
- Dabaşı,Hamid; *İslam'da Otorite*, çev.:Süleyman E. Gündüz, İnsan yay. İst. 1995
- Doğrul, Ömer Rıza; *Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi Tanrı Buyruğu*; Ahmet Halit Kitabevi, İst. 1947
- Draz, Abdullah; *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*,Terc.: Nureddin Demir, Kayıhan yay., İst.1983
- Draz, Abdullah; *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, Trc.: Salih Akdemir, Mim yay., Ank.1983
- Dumlu, Doç. Dr. Ömer; *Kur'an-ı Kerim'de Maruf ve Münker*, Anadolu yay., İzmir 1999
- Ebu Bekir el-Beyhaki, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa; *Sunenu'l-Beyhaki el-Kubra*, Mektebetu Daru'l-Baz, Mekke-i Mükerrreme 1994/1414
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani el-Ezdi; *Süneni Ebi Davud*,Daru'l-Fikr, t.y.,y.y.

- Ebu Hatim el-Busti, Muhammed b. Hibban b. Ahmed; *Sahihu İbn Hibban*, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1993/1414
- Ebu Muhammed ez-Zeylei', Abdullah b. Yusuf; *Nasbu'r-Raye*, Daru'l-Hadis, Mısır 1357
- Ebu Zehra, Muhammed; *İmam Şafii*, çev.: Osman Keskiöglü, D.İ.B. yay., Ank.2000
- Ebu'l-Kasım, Hibbetullah b. el-Hasan b. Mansur el-Elkai; *İ'tikadu Ehli's-Sünne*, Daru Tayyibe, er-Riyad 1402
- Esed, Muhammed; *Kur'an Mesajı Meal Tefsir*, trc.: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İst.1999
- Eşari, Ali b. İsmail Ebu'l-Hasan; *Makalatu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musalliyin*, Daru ihyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ty, thk. Helmut Reytor
- Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ; Mehmet Aydın, Ankara Okulu yay., Ankara 2000
- Fazlur Rahman; *İslami Yenilenme Makaleler I*, Derleme ve çev.: Adil Çiftçi, Ankra okulu yay., Ankara 2000
- Fazlur Rahman; *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev.: Salih Akdemir, Ankara Okulu yay., Ankara 2001
- FeyruzAbadi, Muhammed b. Ya'kub; *el-Kamusu'l-Muhit*; y.y., t.y.
- Fığlalı, Ethem Ruhi; *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler*, Muğla ün.v.yay., Muğla 2001
- From, Eric; *Özgürlük Korkusu*, çev.: Selma Koçak, Doruk yay., İst. 2003

- Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi*, çev.: Yrd.Doç.Dr. Mehmet Yazgan; Beyan yay., Ankara t.y.
- Hamidullah,Muhammed; *İslam'a Giriş*, çev.Cemal Aydın, T.D.V. yay., Ankara 2004
- Hamidullah,Muhammed; *İslam'da Devlet İdaresi*,çev.: Kemal Kuşçu ,ist.1963
- Hatib et-Tebrizi, Muhammed b. Abdullah; *Mişkatu'l-Mesabih*, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut 1985/1405, thk.Muhammed Nasır ed-Din el-Albani
- Heykel, Muhammed, *Hz.Muhammed Mustafa*, çev.:Ömer Rıza Doğrul, İnkilap yay.,İst. 1995
- Hicazi, M.Mahmut; *et-Tefsir el-Vadîh*, Kahire 1979
- Hudari, Muhammed, *İslam Hukuku Tarihi*, Trc: Haydar Hatipoğlu Kahraman yay.,ty.
- I.İslam Düşünce Sempozyumu, Akçam, Taner '*İslam ve Tolerans*' sunumu,1995
- Izutsu, Toshihiko; *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev.:Selahaddin Ayaz,Pınar yay., İst. 2000
- İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed eş-Şeybani Ebu Abdullah; *el-Akide*, Daru Kuteybe, Dımeşk 1408
- İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed eş-Şeybani Ebu Abdullah; *Müsnedu el-İmam Ahmed b. Hanbel*, Müessesetu Kurtuba, Kahire,ty
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Said ez-Zahiri, *el-Muhalla*, Daru'l-Afakil'l-Cedide, Beyrut, t.y.

- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Said ez-Zahiri; *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Mektebetu'l-Haneci, Kahire ty.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Said ez-Zahiri; *en-Nasihü ve'l-Mensuhu fi'l-Kur'an'ül-Kerim*; Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1406, thk. Abdulğaffar Süleyman el-Bendari
- İbn Hişam, Abdulhamid Muhammed Muhiddin; *Siyer-i İbn-i Hişam*; t.y., y.y.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebubekir Eyyub ez-Zeri' Ebu Abdullah, *Zadu'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-İbad*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1986/1407, thk. Şuayb ve Abdulkadir el-Arnaut
- İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Dr. Bekir Karlığa, Dr. Bedrettin Çetiner, Çağrı yay., İst. 1992
- İbn Kesir, İsmail b. İmaduddin, *Tefsiru'l-Kur'an'ül-Azim*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1338/1969
- İbn Kudame, el-Mukaddesi Ebu Abdullah Abdullah b. Ahmed; *el-Muğni fi fıkhi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani*; Daru'l-Fikr, Beyrut 1405
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükremin el-Afriki el-Mısri, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadr, Beyrut t.y.
- İbn Mer'i, Yusuf b. Ebibekir el-Kerrami; *Kalaidu'l-Mercan fi Beyani'n-Nasi ve'l-Mensuhi fi'l-Kur'an*, Daru'l-Kur'an'ül-Kerim, Beyrut 1400, thk. Sami Ata Hasan
- İbn Rüşd, Muhammed b. Muhammed el-Kurtubi Ebu'l-Velid; *Bidayetu'l-Müctehid*, c.1, s.278, Daru'l-Fikr, Beyrut ty.

- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhelim el-Herrani; *es-Siyasetu's-Şer'iyye fi Islahi'r-Rai' ve'r-Rai'yeti*, Daru'l-Ma'rife,ty.
- İbn-i Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadrami; *Tarih'u İbn Haldun*, Matbaatu'r-Rahmaniyye, Mısır 1936/1335
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman b. Muhammed Ebu'l-Ferec, *Nevasihu'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1405
- İbnu'l-Cevzi, Abdurrahman Ebu'l-Ferec; el-Mufassa bi Ekfi Ehli'r-Rusuhi min İlmi'n-Nasih ve'l-Mensuhi; Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1415, thk. Salih ed-Damin
- İbnu'l-Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kureyşi; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Mektebetu'l-Mearif, Beyrut,t.y.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, çev.:M.Beşir Eryarsoy, Bahar yay.,İst. 1985
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: N.Ahmet Asrar, Birleşik yay.,İst.t.y.
- İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına ilişkin Sözleşme; Kanun Metinleri Dizisi, Seçkin yay, Ankara 2003
- Jung,C.G.; *Keşfedilmemiş Benlik*, çev.:Canan Ener Sılay, İlhan yay., İst.1999
- Kandehlevi, Şeyh M.Yusuf, *Hayatu's-Sahabe*, çev.:Sıtkı Güllü, Divan yay.,İst.1987
- Kassani,Aleaddin; *Bedaiu's-Sanai'*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1982

- Katade b. Deame, İbn Katade es-Sudusi Ebu'l-Hitab; *en-Nasihü ve'l-Mensuh*; Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1404,thk.Hatem Salih ed-Damin
- Keleş, Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan yay., İst. 1998
- Koçyiğit, Talat; Cerrahoğlu, İsmail; *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, D.İ.B. Yayınları
- Koçyiğit, Talat; Cerrahoğlu; İsmail, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri*, D.İ.B. Yayınları
- Köksal, Asım; *İslam Tarihi*, Şamil - Köksal yay.,İst.t.y.
- Köse, Saffet; *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İz yay.,İst. 2003
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Yazarlar: Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, D.İ.B. yay., Ankara 2003
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed b. Ebi Bekir b. Ferh; *el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*; Daru'ş-Şua'b, el-Kahire 1372
- Kutluay, Yaşar; *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, Pınar yay.,İst.2003
- Kutub, Seyyid, *Fizilali'l-Kur'an – Kur'an'ın Gölgesinde -*, trc.: İ.Hakkı Şengüler, M.Emin Saraç, Bekir Karlığa, Hikmet yay.,İst.trs
- Lewis, Bernard; *İslam'ın Siyasal Söylemi*, çev.: Ünsal Oksay, cepkit. yay, İst.1997
- Lings, Martin; *İlk Kaynaklara Göre Hz.Muhammed'in Hayatı*, çev.:Nazife Şişman, İz yay.,İst.1993

- Makri, Hibbetullah b. Selame b. Nasr; *en-Nasihü ve'l-Mensuh*, el-Mektebu'l-İslami, Beyrut 1404, thk.Züheyr eş-Şaviş, Muhammed Kena'ni
- Malati, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdurrahman eş-Şafii; *et-Tenbih ve'r-Red A'la Ehli'l-Ehva ve'l-Bed'u*; el-Mektebu'l-Ezheriyye li't-Turasi, Kahire 1977,thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri
- Malik b. Enes Ebu Abdullah el-Asbahi; *Muvatta el-İmam Malik*, Daru'l-Kalem yay., Dımeşk 1413/1991, thk.Muhammed Fuad Abdalbaki
- Meraği, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l-Meraği*, Mısır 1903
- Meri',İbn Yusuf b. Ebibekr el-Kerrami; *Kalaidu'l-Mercan fi Beyani'n-Nasihü ve'l-Mensuhü fi'l-Kur'an*, Daru'l-Kur'an'il Kerim, el-Kuveyt 1404; thk.Sami Ata Hasan
- Mill, J.S.; *Hürriyet*,çev.: Mehmet Osman Dostel, Meb yay, İst.1997
- Mukâtil b. Süleyman, el-Belhi el-Horosani; *el-Eşbah ve'n-Nezair fi'l-Kur'ani'l-Kerim (Kur'an Terimleri Sözlüğü)*, Trc.Eryarsoy, M.Beşir; İşaret Yayınları, İst. 2003
- Mutçalı, Serdar; *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık yay.,İst.1995
- Müslim b.el-Haccac, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, *Sahih-i Müslim*, Daru'l-İhya-i't-Turasi el-Arabi, Beyrut,trs
- Nesefi, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed; *Tebşiratu'l-Edille fi Usuli'd-Din*,Tahkik ve Ta'lik: Hüseyin Atay; Şaban Ali Düzgün, D.İ.B.yay.,Ank.2003
- Okiç, M.Tayyib, *Tefsir Ders Notları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

- Öner, Necati; *İnsan Hürriyeti*, vadi yay., Ank.1995
- Özdeş, Talip; *Kur'an ve Nesh Problemi*, Fecr yay. Ankara 2005
- Razi b. Ebi Hatim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Tefsir el-Kur'an el-A'zim*, Tahkik Muhammed et-Tayyib, Riyad 1997
- Razi, Muhammed b. Ebi Bekir b. Abdulkadir, *Muhtaru's-Sahah*, Mektebetu Lübnan Naşirun, Beyrut 1415/1995
- Razi, Fahreddin; *Mefatihü'l-Gayb*, trc.: Suat Yıldırım; Lütfullah Cebeci; Sadık Kılıç, Öğretim Görevlisi Sadık Doğru, Akçağ yay., Ankara 1989
- Salih, Subhi, *Mebâhis fî Ulumi'l- Kur'ân*, Beyrut, 1974
- Sarıçam, İbrahim; *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, D.İ.B. Yay., Ankara 2004
- Serahsi, Ebubekr Muhammed b. Ebi Sehl; *el-Mebcut li's-Serahsi*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1406
- Siret Ansiklopedisi, İnkilab yay., İst. 1998
- Suyuti, Abdurrahman b. Ebi Bekir; *Tarihu'l-Hulefa*, Matbaatu's-Saade, Mısır 1371/1952
- Suyuti, Abdurrahman b. el-Kemal Celaleddin; *Ed-Dürrü'l-Mensur*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1993
- Şaban, Zekiyyüddin; *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulu'l-Fıkh)*, trc.: İbrahim Kafi Dönmez, T.D.V. yay., Ankara 1996
- Şafii, Ahmed b. Ali b. Hicr Ebu'l-Fadl el-Askalani; *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1379
- Şafii, Muhammed b. İdris Ebu Abdullah, *El-Umm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1393

- Şafii, Muhammed b. İdris Ebu Abdullah; *Ahkamu'l-Kur'an*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1400, thk. Abdulğani Albulhalik
- Şafii, Muhammed b. İdris Ebu Abdullah; *er-Risale*; y.y., Kahire 1939/1358, thk. Ahmed Muhammed Şakir
- Şafii, Muhammed b. İdris Ebu Abdullah; *Musnedu eş-Şafii*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut trs
- Şatibi, el-Maliki İbrahim b. Musa el-Lahmi el-Ğırnati; *el-Muvafakat fi Usulu'l-Fıkh (eş-Şatibi)*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ty., thk. Abdullah Dıraz
- Şedid, Muhammed; *Resulullah'ın Davet ve Cihadı*, Birleşik yay., İst. 1995
- Şehristani, Muhammed b. Abdulkerim b. Ebibekir Ahmed; *el-Milel ve'n-Nihal*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1404, thk. Muhammed Seyyid Geylani
- Şevkani, Muhammed Ali b. Muhammed; *Neylu'l-Evtar*, Daru'l-Ceyl, Beyrut 1973
- Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed; *Neylu'l-Evtar Min Ehadisi Seyyidi'l-Ehyar Şerhu Munteka el-Ahyar*, İdaretu't-Tabaa' el-Muniriyye, yy, ty
- Şevkani, Muhammed b. Ali; *Fethu'l-Kadir el-Camiu Beyne fi'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min İlmi't-Tefsir*; y.y., t.y.
- Şirbini, Muhammed Hatib; *Muğni'l-Muhtac*, Daru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir; Taberi, *Camiu'l-Beyan A'n Te'vili'l-Kur'an*, Mısır 1954/1373

- Taberi,Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir; *Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407
- Tabersi, Ebi Ali el-Fadl İbnu'l-Hasan, *Mucmeu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Tahran 1373
- Tirmizi es-sulemi, Muhammed b.İsa Ebu İsa; *El-Camiu's-Sahih Sunenu et-Tirmizi*, Daru ihyau't-Turasi el-Arabi, Beyrut trs
- Tirmizi es-Sülemi,Muhammed b. İsa Ebu İsa; *Sünenut-Tirmizi*, Daru ihyau't-Turasi el-Arabi, Beyrut trs
- Ulvan, Abdullah Ulvan, *İslam'da İnanç Hürriyeti*, trc.:İsmail Kaya, Uysal kitabevi,Konya 1990
- Watt, W.Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Birleşik yay.,İst.1998
- Yaman, Ahmet; *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, Beyan yay., İst.1998
- Yazır, Elmalılı M.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ yay., Ank.t.y
- Yüksel, Nevzat; Konularına Göre Kur'an'ı-Kerim Fihristi, Bayrak yay, İst.1997
- Zerkeşi, Muhammed b. Bahadır b. Abdullah b. Ebu Abdullah; el-*Burhan fi U'lumi'l-Kur'an*; Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1391, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim
- Zeydan, Abdulkerim, *İslam Hukukunda Ferd ve Devlet*, çev.:Cemal Arzu, Kalem kitabevi, İst.1969